

15 гэл.

Сәфәр
Дәжбәров

ФОЛКЛОРДА
ЕСТЕТИК
ВӘ
ӘХЛАГИ
ФИКИРЛӘР

F

F92.

Сафәр Әләкбәров

1347
7.47

**ФОЛКЛОРДА
ЕСТЕТИК
ВӘ
ӘХЛАГИ
ФИКИРЛӘР**

6874.

**КӘНЧЛИК
БАКЫ. 1978**

Сәфәр Әләкбәровун «Фолклорда естетик вә әхлаги фикирләр» китабы мүнүм бир мөвзуја һәср олунмушдур. Сәмәрәли тәдгигатын мәнсулу олан бу китабда чохәсрлик Азәрбајҗан шифаһи халг әдәбијјатынын мүхтәлиф жанрларына аид зәнкин нүмунәләриндә көзәллик проблеми, әхлаг мәсәләләри фәлсәфи бахымдан шәрһ едилмишдир.

Китаб кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

К И Р И Ш

Инкишаф етмиш сәсиализм чәмијјәтиндә кәнч нәслин коммунизм руһунда тәрбијәси мәсәләси бәјүк әһәмијјәтә маликдир.

Сов. ИКП Програмында кәстәрилик ки, «Коммунизм кечид дөврүндә, мәнәви зәнкинлији, әхлаг сафлығыны вә физики камиллији аһәнждар сурәтдә өзүндә бирләшдирән јени инсан тәрбијә етмәк имканы артыр»¹.

Кәнч нәслин тәрбијәси саһәсиндә гаршыда дуран ән вачиб вәзифәләрдән бири бу имканы реаллашдырмадан, кәрчәклијә чевирмәкдән ибарәтдир. Партијамызын Програмында шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы һагғында марксизм-ленинизм классикләринин фикирләри өзүнүн јығчам вә долгун ифадәсини тапмышдыр. Көрүндүјү кими, Програмда мәнәви зәнкинлик һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәтин ән үстүн вә зәрури кәјфијјәти һесаб олунур. Мәнәви зәнкинлик коммунизм гуручусунун елә бир сәрвәтидир ки, онсуз коммунизм кениш үфүгләринә доғру ирәлиләмәк мүмкүн дејилдир. Бу кәјфијјәт инсаны хырда интим һиссләрин әсарәтиндән, милли мөһдудлугдан хилас едир, ону бәшәри идеалара доғру учалдыр. Буна кәрә дә һазыркы дөврдә Сов. ИКП вә Совет һөкүмәти чәмијјәтимизин үзвләринин коммунист тәрбијәсинә мүстәсна әһәмијјәт верирләр.

Партијамызын XXIV гурултајына Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мәрүзәсиндә Л. И. Брежнев јолдаш демишдир ки, «Инсанын өзүнү һәртәрәфли инкишаф етдирмәдән коммунизм гуручулуғу кими бәјүк бир иши ирәлиләтмәк мүмкүн дејилдир. Инсанларын мәдәнијјәт, тәһсил, ичтимаи шүүр, дахили јеткинлик сәвијјәси јүксәк олмаса коммунизм мүмкүн дејилдир, нечә ки, мувафиг мадди-техники база олмадан да коммунизм мүмкүн дејилдир»².

¹ Сов.ИКП-нин Програмы, Азәрнәшр, Бақы, 1973, сәһ. 107.

² Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Азәрнәшр, Бақы, 1971, сәһ. 89.

Партијамамызын XXV гурултајына Сов. ИКП МК-нын һесабат мәрүзәсиндә Л. И. Брежнев јолдаш јухарыдакы фикри даһа да дәринләшдирәрәк демишдир: «Партија тәшкилатларынын тәрүбәси бизә елә бир јол кәстәрәрки, биз бу јолла кедиб һәмин ишин сәмәрәлилийини јүксәлдә биләрик. Бу јол бүтүн тәрбијә ишинин гојулушуна комплекс гәјдада јанашмагдан, јәни зәһмәткешләрин мүхтәлиф группларынын хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла идеја-сијаси тәрбијәнин, әмәк вә әхлаг тәрбијәсинин сых бирлийини тәмин етмәкдән ибарәтдир».¹

Естетик вә әхлаг тәрбијәси совет адамынын комплекс тәрбијә ишинин тәркиб һиссәләридир. Бу мүнүм ишин форма вә методлары рәнкарәнк вә чохчәһәтлидир.

Кениш халг күтләләрини, хүсусилә кәнч нәсли коммунизм руһунда тәрбијә етмәк васитәләриндән бири дә халгын чохәсрлик мәнәви сәрвәти олан фолклордур.

Фолклорун тәрбијәви вә идраки дәјәрини, онун бәшәрилијини ашқара чыхармаг мәсәләсиндә һәр бир халгын шифаһи әдәбијјатынын вә сәнәтинин естетик вә етик чәһәтдән тәдгиги мүнүм әһәмијјәтә маликдир. Чүнки һәр бир халгын фолклорунун нә дәрәчәдә бәшәри мәнә кәсб етмәси јалһыз онун гәдимлийи илә дејил, һәм дә онун ирәли сүрдүјү ичтимаи-сијаси, фәлсәфи фикирләрин зәнкинлийи вә дәринлийи илә мүәјјән олунур.

Фолклор, В. И. Ленинин дедији кими, халгын чохәсрлик јарадычылығынын мәнсулу олуб, онун мүхтәлиф дөврләрә аид дүнјабахышыны тәчәссүм етдирир. Бунунла бәрабәр, фолклор мәнәви фәалијјәтин дикәр саһәләриндән фәргли олараг халгын дүнјабахышыны образлы сурәтдә әкс етдирир. Әкәр фолклору халгын дүнјабахышынын образлы ифадәси кими гижмәтләндирсәк, онда халгын керчәклијә естетик мүнәсибәти бу дүнјабахышынын зирвәсидир.

Дүнјакөрүшү бахымындан фолклорун варлыға мүнәсибәти кениш мәнәда һадисә вә предметләрин халга мәнсу тәфәккүр тәрзинә ујғун олараг образлы ин'икасыны тәшкил едир. Сөзүн мәнһуд мәнәсында исә фолклорун варлыға мүнәсибәти һадисә вә предметләрин јалһыз көзәллик бахымындан гижмәтләндирилмәси шәклиндә ашқар олунур. Фолклорун керчәклијә естетик мүнәсибәти дејәндә дә мәнз бу нәзәрдә тутулур. Көзәллијә

¹ Сов. ИКП XXV гурултајынын материаллары, Баки, 1976, сәһ. 81.

мәнсу рәнкарәнк әлагәләрин вә кејфијјәтләрин фолклорда нә дәрәчәдә өз ифадәсини тапмасы, башга сөзлә десәк, фолклорда көзәллијин, үлвилијин, фачиәвилијин, мәнзәкәвилијин, онларын тәзаһүр формаларынын нә дәрәчәдә гижмәтләндирилмәси вә јенидән јарадылмасы һәмин мүнәсибәтин маһијјәтини тәшкил едир.

Инчәсәнәтә аид ганунаујғунлуғлар онун илк формаларындан бири олан фолклора да аиддир. Бунунла бәрабәр, фолклор коллектив јарадычылығын мәнсулу олдуғундан ону инчәсәнәтин дикәр саһәләриндән фәргләндириән сәчијјәви хүсусијјәтләри дә вардыр.

Көкләри ән гәдим заманлара ишләјән Азәрбајчан фолклору дәрин мәзмуна вә жанр зәнкинлийинә маликдир. Фолклорун естетик вә әхлаг тәрбијәсиндәки ролу онун бу мәзијјәтләри илә мүәјјәнләшир. Фолклорун бу саһәдәки хидмәти һәмишә чохчәһәтли вә рәнкарәнк олмушдур. Азәрбајчан фолклоруна мәнсу нағыллар, дас-танлар, аталар сөзү, бајатылар вә с. билаваситә халгын мәнәвијјатына тәсир кәстәрмиш, зөвгүнү охшамыш вә әјләндириши, ејни заманда ону хошбәхт күзәрән, азадлыг вә әдаләт уғрунда мүбаризәјә руһландырмышдыр.

Ф. Енкелс фолклорун бу ечәзкар гүдрәтини нәзәрдә тутараг јазмышдыр: «Халг китабынын вәзифәси кәндли ахшамчағы ишдән сонра јорғун һалда евә гајыданда ону әјләндирмәк, чана кәтирмәк, үзүнтүлү әмәјини унутмаға мәнбур етмәк, онун дашлы тарласыны әтир сачан баға чевирмәкдир; ону өз күчүнү, өз һүгугуну, өз азадлығыны анламаға мәнбур етмәкдир, ондакы мәрдлийи, вәтән мәнәббәти һиссини ојатмагдыр».¹

Ф. Енкелсин кәстәрдији кими фолклор халгы әјләндирмәклә, онун зөвгүнү охшамагла кифәјәтләnmәмиш, һәм дә ону өз һүгугуну баша дүшмәјә мәнбур етмиш, азад вә хошбәхт һәјат уғрунда мүбаризәјә сәсләмишдир. Бунунла бәрабәр фолклор естетик вә ичтимаи-фәлсәфи фикрин, јазылы әдәбијјатын инкшафына күчлү тәсир кәстәрмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, бөјүк мүтәфәккирләр, даһи сәнәткарлар фолклору бәдиј јарадычылыг үчүн түкәнмәз мәнбә һесаб етмиш, һәмишә гирылмаз телләрлә халг јарадычылығы илә бағлы олмушлар. Н. Кәнчәви, М. Фүзули, М. П. Вагиф, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун кими бөјүк сәнәткарларын јарадычылығыны

¹ К. Маркс, и Ф. Энгельс об искусстве, т. 2, Москва, 1967 г. сәһ. 530.

Азербайжан фолклорундан ажры тасэввур етмэк мүмкүн дежилдир.

Фолклорун вурғуну олан даһи пролетар әдиби М. Горки совет јазычыларынын биринчи Умумиттифаг гурултајындакы һесабат мәрүзәсиндә көстәрирди ки, һәр һансы халгын фолклоруну өјрәнмәдән һәмин халгын әсил тарихини билмэк олмас. «Халг јарадычылығы мүтәмади вә мүәјјән бир шәкилдә китаб әдәбијјатынын јаранмасына тә'сир етмишдир».¹

Фолклорун һәјати гүдрәтини баша дүшән бөјүк сәнәткарлар даим фолклордан бәһрәләнмиш вә буну башгаларына да төвсијјә етмишләр. Низами өзүнүн «Хосров вә Ширин» поемасынын мүгәддимәсиндә јазыр:

Руһа хош кәлсә дә бу көзәл дастан,
Пәрдәдә галмышды бу кәлин чохдан.
Таныјан јохду бу көзәл алмазы,
Бәрдәдә иди онун бир әлјазмасы.
О өлкәнин гәдим тарихләриндән
Тамам бу дастаны өјрәймишәм мән.

Даһи шаир «Хосров вә Ширин» поемасыны јазаркән мүхтәлиф мәнбәләрлә јанашы ағызларда кәзиб долашан рәвәјәтләри дә өјрәңмиш вә көзәл бир сәнәт әсәри јаратмышдыр.

Һәр бир халгын фолклору онун тарихи гәдәр гәдимдир. Бу мәнәда фолклор јалныз јазылы әдәбијјата дејил, фәлсәфи фикрин инкишафына да күчлү тә'сир көстәрән бир саһә олмушдур. К. Марксын бу барәдә ашағыдакы фикри чох сәчијјәвидир. О јазыр: «Философлар көбәләк кими торпагдан чүчәриб чыхмырлар, онлар өз зәманәсинин, өз халгынын јетирмәләридирләр. Фәлсәфи идејаларда халгын ән инчә, гижмәтли вә көзә көрүнмәјән фикирләри кизләнмәкдәдир».²

Фәлсәфә мәнәви фәалијјәтин хүсуси саһәси кими формалашдыгдан сонра да узун мүддәт фолклорла гаршылыгыла әлағә һалында инкишаф едир.

Умумијјәтлә, халга мәхсус һикмәт вә мүдрикликлә зәнкин олан никбин руһлу шифаһи әдәбијјат инсанларын сағлам, күмраһ руһда тәрбијәләнмәсинә күчлү тә'сир көстәрмишдир. Фолклорун тәрбијәви әһәмијјәти вә тә'сири онун коллективә мәхсус јарадычылығын мәһсулу олмасындадыр. Фолклора бәдбинлик јаддыр. Фолклорун

¹ М. Горки. Шура әдәбијјатынын вәзифәләри, Бақы, 1935, сәһ. 30

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 1. М., 1955 г., сәһ. 105.

јарадычылары ағыр һәјәт тәрзи кечирмәләринә, зүлм вә мәһрумијјәтләрә мәрүз галмаларына бахмајараг һеч бир заман бәдбинлијә гапылмамыш, мүбаризлик руһуну итирмәмишләр. Коллектив һәмишә өз өлмәзлијинә инам бәсләмишдир. Зәһмәткеш халга мәхсус бу хүсусијјәтләр өз образлы ифадәсини фолклорда тапмышдыр. Фолклора мәхсус мүбаризлик, никбинлик исә узун мүддәт халгын тәрбијәсинә тә'сир көстәрмишдир. Бу чәһәтдән М. Горкинин нағылларын, халг маһныларынын ушагыла да она нечә тә'сир көстәрмәси һагда фикри олдуғча марагылдыр. Бөјүк әдиб бу мүнәсибәтлә јазыр. «Мәнә елә кәлирди ки, һәлә о заман мән дајәмин нағылларындан вә нәнәмин маһныларындан думанлы да олса анламыш вә инанмышдым ки, аллаһлара, шејтанлара, чарлара, кешишләрә јад олан вә бүтүн бу ахмаг, шәр, күлүнч шејләри көрән чох ағыллы вә чүр'әтли кимсә вардыр».¹

В. И. Ленин коллективин јарадычылыг әмәјини тәктәк адамларын әмәји илә мүгајисә едәрәк, коллектив әмәјин һәддиндән артыг үстүнлүјә малик олдуғуну көстәрәрәк јазырды: «...он милјонларла јарадычы адамларын зәһни ән бөјүк вә даһијанә узагкөрәнликдән мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә јүксәк бир шеј јарадыр».²

Бу бахымдан халгын дүнјабахышынын бәдин ифадәси олан фолклор һәр бир халгын мәнәви мәдәнијјәтинин инкишафында әмәкчи инсанларын һәјәти дәрк едә билмәсиндә, реалист сәнәтин јаранмасында бөјүк рол ојнамышдыр. Фолклорун тәрбијәви ролу бир дә онунла мүәјјәнләшир ки, онун мүхтәлиф жанрларында дәрин мәнәлар вә һикмәтләр садә халг дилиндә ифадә едилмишдир. М. Горки көстәрир ки, ән бөјүк һикмәт сөзләрин садәлијиндәдир. Аталар сөзү вә нәғмәләр һәмишә гыса олур. Лакин онларда галын китаблара сығышмајан фикирләр вә еһтираслар кизләнмишдир.

Фолклорда керчәклијә естетик мүнәсибәтин дәрин ичтимаи мәнәсы харичи аләмин «көзәллик ганунлары үзрә дәрк едилмәси»ндә (К. Маркс) бүрүзә вердији мисилсиз бәдһи гүдрәт белә бир гәнаәтә кәлмәјә имкан верир ки, әмәкчи халг мадди вә мәнәви һәјәтин естетик ин¬िकासында инсан зәкасынын түкәнмәз имканлара малик олдуғуну даһијанә сурәтдә анламыш вә буну әмәди сурәтдә сүбута јетирмәјә чан атмышдыр.

¹ М. Горки. Әдәбијјат һаггында, Бақы, 1950, сәһ. 80.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 26-чы чилд, сәһ. 484.

АЗӘРБАЙҖАН ФОЛКЛОРУНДА ЕСТЕТИК ФИКИРЛӘР

1. ФОЛКЛОРДА ФАНТАСТИК ОБРАЗЛАРЫН МЕЈДАНА КӘЛМӘСИ

Чох гәдим тарихә малик олан фолклор өз тәшәккүлүнүн илк дөвләриндә мәнәви мәдәнијәтин, еләчә дә инчәсәнәтин бүтүн сәһәләринин башлангычыдыр. Сонралар фолклор инкишаф едәрәк тәдричән мәнәви фәалијәтин бир сәһәсини — инчәсәнәт сәһәсини эһатә етмәјә башламышдыр. Мәһз бу сәбәбдән К. Маркс фолклору эн еркән мејдана кәлән ичтимаи шүүр формасы кими сәчијәләндиришишди.

Фолклорун јаранмасы инсанларын билаваситә әмәк фәалијјәти илә әлагәдар олуб, К. Марксын дедији кими, вәһшилијин сону, барбарлығын башлангыч дөврүнә тәсадүф едир. Керчәклији образлы шәкилдә әкс етдирән илк фолклор нүмунәләри әсасән тәсвири характер дашымыш вә бәдии үмумиләширмәләр сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишди.

Барбарлығын илк дөврүндән етибарән ана тәбиәт инсанлары өз һазыр мәнсуллары илә, образлы шәкилдә десәк, билаваситә өз дөшүндән дејил, истеһсал просесиндә һәјат үчүн јарарлы һала салынмыш сәрвәтләри илә гидаландырыр.

Истеһсал тәсәррүфатынын инкишафы бир тәрәфдән истеһсал әләтләрини, диқәр тәрәфдән исә инсанларын көрүш даирәсини инкишаф етдирир. Тәдричән даш әләтләр дәмир әләтләрлә әвәз олунур, дөврүнүн эн мүкәммәл вә мүрәккәб әләти олан ох вә јәј мејдана кәлир. Дулусчулуғ јараныб инкишаф едир. Барбарлығын илк дөвләриндән башлајарағ әкинчилик, сәнәткарлығы вә малдарлығы кими тәсәррүфат сәһәләри јараныб инкишаф етмәјә башлајыр. Беләликлә, истеһсалын инкишафы илә әлагәдар изафи мәнсулун мејдана кәлмәси бир тәрәфдән чәмијјәтин синифләрә парчаланмасыны һазырлајыр, диқәр тәрәфдән исә инсанлар үчүн асудә вахтын јаран-

масына сәбәб олур. Одур ки, ағыр әмәкдән сонра онлары әјләндирән, јорғунлуғларыны унутдуран вә һәм дә онлары мәнәви чәһәтдән гидаландыран јени бир сәһәнин јаранмасына еһтијач доғур.

Беләликлә, мәнәви еһтијач мадди тәләбатын артмасы илә ғырылмаз сурәтдә бағлы олмушдур. Сәчијјәви һалдыр ки, фолклорун илк нүмунәләри инсанын мадди тәләбаты илә билаваситә әлагәдар олмуш вә онун иғтисади тәләбләрлә бағлы истәк вә арзуларыны ифадә етмишди. Бу чәһәтә хусуси фикир верән К. В. Плеханов илк әмәк нәғмәләрини образлы шәкилдә «гарын нәғмәләри» адландырмышдыр.

К. В. Плеханов белә нәтичәјә кәлмишди ки, инсанларын иғтисади тәләбләри, истәк вә арзулары илә бағлы илк фолклор нүмунәләри јә тамамилә, јә да гисмән мәнәһбәт мотивләриндән мәнрум олмушдур. К. Марксын дедији кими, мадди тәләбат инкишафын мүәјјән мәрһәләсиндә мәнәви тәләбаты доғурмушдур ки, бу да өзүнүн илк образлы ифадәсини фолклорда тапа билмишди.

Илк фолклор нүмунәләри үчүн характерик олан икинчи бир хусусијјәт одур ки, бу нүмунәләр тәсвири олуб, һадисә вә предметләрә мәнхус сәбәб әлагәләринә нүфүз едә билмир. Бу нөгтеји-нәзәрдән ибтидаи ичма чәмијјәтинин башлангычы инсанларын көрүш даирәсинә, дүшүнчә вә тәфәккүр тәрзинә көрә бәшәријјәтин ушағлығы мәрһәләсини хатырладыр.

Ушағ илк дәфә әтраф мүһитдәки предметләрә нәзәр салдыгда ону һәмин предметләрин нәдән өтрү олмасы, нечә әмәлә кәлмәси әсла марағландырмыр. Бу дөврдә ушағ үчүн әң вачиб олан предметин харичи көрүнүшүдүр. Ушағ дил ачыб данышмаға башладыгда исә о, предметләрин «нәдән өтрүлүјү» илә дејил, «нәлији» илә марағланыр.

Тәбиәтлә мүбаризәдә һәддиндән артығ зәиф олан инсан өзүнү она гаршы гоја билмир. Бу мүбаризәдә о, эн ади, зәиф һәмләләрә белә таб кәтирмәјиб асанлығыла мәғлубијјәтә дүчар олур. Инсан јалныз тәбиәтлә ачығ вә кәркин мүбаризәјә киришидикдән сонра кортәбии гүввәләрин өзәмәт вә күчүнү һисс етмәјә башлајыр. Кортәбии гүввәләрин инсан күчү гаршысында бөјүк үстүнлүјә малик олдуғуну дүјдүгдан сонра онда фәвгәлтәбии гүввәләрин варлығына инам әмәлә кәлир. Мәһз буна

көрә дә бәдии үмүмиләшдирмәләр сәвијјәсинә жүксәлмә-
жән вә ади тәсвири характер дашыјан илк инчәсәнәт нү-
мунәләриндә тәбиәт гүввәләринин фәвгәлтәбии шәклә
салынмасына раст кәлмирик. Она көрә дә бу дөврүн ин-
чәсәнәт нүмунәләринә дини мәзмун јаддыр. Һәммин сәнәт
нүмунәләри әсасән гајалара, мағаралара һәкк-едилмиш
мүхтәлиф тәсвирләрдән, әмәк нәғмәләриндән, рәгсләрдән
вә саирәдән ибарәт олмушдур. Бу кими илк фолклор
нүмунәләри инсанын билаваситә мадди тәләбаты илә
әлағәдар сәнәт нүмунәләри иди. Илк инчәсәнәт нүмунә-
ләриндән фәргли оларағ дини тәсәввүрләрин мејдана
кәлмәси һадисә вә предметләрин сәбәб әлағәләринин
ашкар едилмәсинә чәһд көстәрилмәси илә бағлыдыр.

Беләликлә, дини тәсәввүрләр инсан идракынын мүәј-
жән инкишаф пилләсиндә мејдана кәлир. Динин јаранма-
сы үчүн бәшәри идрак өзүнүн инкишафынын елә бир
мәрһәләсинә жүксәлмишдир ки, бу мәрһәләдә конкрет
тәчрүби фәалијјәт әсасында топланмыш фактлар үмуми,
мүчәррәд фикирләр доғура билсин. Демәли, тәчрүби
фәалијјәт илә сых бағлы олан идрак чанлы мушаһидә-
дән мүчәррәдләшмәјә доғру жүксәлир. Идракын бу исти-
гамәти һәмишә елми-нәзәри биликләрин јаранмасына
кәтириб чыхармыр. Бу просесдә инсанын арзу вә истәк-
ләрини ифадә едән мүтәрәгги вә һәјати фикирләрлә ја-
нашы бир чох јанлыш ассиасијалар, тәһриф олунмуш
фантастик тәсәввүрләр дә мејдана кәлир. Бу чүр иде-
јалар, фикирләр, тәсәввүрләр өзүнүн образлы ифадәси-
ни фолклорун ән гәдим саһәләриндән бири сајылан әса-
тирләрдә тапыр. Бу мәнада елми фикирләрин, инчәсәнә-
тин вә дини тәсәввүрләрин јаранмасында әсатирләрин
ролу мисилсиз олмушдур.

Елм, инчәсәнәт вә дин кими ичтимаи шуур формала-
рынын јаранмасында әсатирләрин мүһүм әһәмијјәти
вардыр. Анчағ ичтимаи шуур формалары нә гәдәр гар-
шылыгы әлағәдә олсалар да бир-бирини доғурмур. Он-
ларын, о чүмләдән, әсатирләрин јаранмасынын башлыча,
мүәјјәнәдичи амил ичтимаи варлыгдыр.

Фантастик бәдии образларын јаранмасында шүбһә
јох ки, әсатирләрин ролу бәјүкдур. Лакин кениш шәрһ
тәләб едән бу мүһүм проблемин һәллини бу китабчада
вермәк имкан харичиндәдир.

Истәһсал фәалијјәтинин кенишләnmәси илә әлағәдар
тәбиәтә даһа чох јахынлашан инсан бир тәрәфдән онун

мүәммаларына бәләд олур, дикәр тәрәфдән исә инсанын
көзләри өнүндә гаранлыг галан сирләр, «шеј өзүндәләр»
аләми ачылыр. Инсанын мәнимсәмәјә, өјрәнмәјә чан ат-
дығы бир чох тәбиәт һадисәләри өз «сирләрини» дәрһал
вә асанлыгла инсанлара вермир.

Тәбиәт һадисәләрини дәрк етмәк јолунда бәшәријјәт
чохлу уғурсузлуғлара, мәһрумијјәтләрә дүчар олмуш-
дур. Бу уғурсузлуғлар исә инсанын тәбиәтлә «әлбәјаха»
вурושмасы просесиндә баш вермишдир. Демәли, нә гә-
дәр ки, инсан тәбиәтлә ачыг мүбаризәјә киришмәмишди,
о, тәбиәт гүввәләриндән кәнарда галыр, онларын өзәмә-
тини дуја билмирди. Елә ки, истәһсалын инкишафы илә
әлағәдар инсанла тәбиәт арасында үнсијјәт даһа кениш
мигјас алыр, онда инсан тәбиәт гүввәләринин тәсирине
даһа чох мәруз галмағла кифајәтләнмир, һәм дә онла-
ры хејир вә шәр, фајдалы вә зәрәрли вә с. гүввәләр кими
өз тәфәккүр тәрзинә ујғун шәкилдә тәһлил едәрәк гиј-
мәтләндирир.

Әлбәттә, ичтимаи инкишафын илк дөврләриндә тәби-
әт инсан үчүн әсрарәнкиз гүввәләрлә долу бир аләмдир,
һәм дә бу гүввәләр чәмијјәтин инкишафынын мүәјжән ин-
кишаф дөврүнә гәдәр әмәк фәалијјәтинин әһатә даирә-
синин кенишләnmәси илә әлағәдар чохалыр. Лакин за-
ман кечдикчә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы нәтичә-
синдә инсан зәкасы тәбиәти фәтһ етмәјә башлајыр. Өзү-
нүн һәгиги маһијјәтини инсан зәкасындан кизли сахла-
ја билмәјән тәбиәт һадисәләри тәдричән она тәслим
олур вә өз әсрарәнкизлијини итирир.

Илк дини тәсәввүрләрин јаранмасы фәвгәлтәбии кө-
рүнән һадисә вә предметләрин мүгәддәсләшдирилмәси
илә бағлыдыр. Беләликлә, ибтидаи дини тәсәввүрләрдән
бири фетишизмдир. Фетишизм тәбиәтдәки мүхтәлиф әш-
јаларын вә чисмләрин мүгәддәсләшдирилмәси вә онла-
ра ситајиш едилмәси илә әлағәдардыр. Ибтидаи инсан-
лар бүтүн тәбиәт чисмләрини дејил, «гејри-ади» көрү-
нәнләри, мәсәлән, метеорит дашыны, вулкан пүскүрән
жерләри вә с. мүгәддәсләшдирилмишләр. Сонралар фети-
шизми, анимизм, тотемизм кими ибтидаи дини тәсәввүр-
ләр әвәз етмишдир.

Анимизмин јаранмасы харичи аләмин дәрк едилмә-
синин нисбәтән инкишаф етмиш дөврүнә аиддир. Бу тә-
сәввүр тәбиәт һадисәләринин чанлылашдырылмасы илә
әлағәдар јаранмышдыр. Ичтимаи инкишафын мүәјжән

дөврүндә инсанлар елә күман едирләр ки, куја тәбиәтдә мөвчуд олан һәр шеј руһа маликдир вә бүтүн предметләр һәмин руһлар тәрәфиндән идарә олунур. Беләликлә, инсанларда тәдричән јанлыш бир е'тигад мејдана кәлир ки, бүтүн предметләр руһа малик олдуғу тәгдирдә бүтүн руһлары идарә едән али руһ да мөвчуд олмалыдыр. Нә-һајәт, али руһларын варлығына инам инсанларда онла-ра ситајишлә бирләшир, јәни али руһлар тәдричән мүгәддәсләширилмәјә башлајыр.

Анимист дини тәсәвүрләрин јаранмасы нәтичәсиндә фолклора мәхсус бәдии образлара анимистик кејфијјәт-ләр шамил едилир. Она көрә дә ибтидаи ичма чәмијјә-тинин фолклорунда антропоморфик, зооморфик, антро-попатик, аниматик, һабелә анимистик образлар мејдана кәлир.¹

Дејиләнләрдән ајдындыр ки, ибтидаи ичма дөврүнүн мә'нәви мөдәнијјәтинин сәчијјәви ганунаујғунлуғлары олмушдур. Бу ганунаујғунлуғлары өјрәнмәдән фолклор-да мејдана кәлән вә чох заман бизә анлашылмаз көрү-нән бәдии образларын јаранма сәбәбләрини вә маһијјә-тини ашқара чыхара билмәрик.

Һәмин фикрин изаһы үчүн мисаллара мүрачиәт едәк. «Шаһзадә вә гурбаға» (Азәрбајчан нағыллары, 4-чү чилд)² нағылында гурбаға дөнүб көзәл бир гыз олур вә һәмин гыз инсана әрә кедир. «Илан вә гыз» (Азәрбајчан нағыллары, 4-чү чилд) нағылында илан — әждаһа гыза чеврилир вә инсана әрә кедир. Бир мүддәтдән сонра он-ларын ушағлары да олур. Нағылда марағлы бир епизод

¹ Антропоморфизм — јунан сөзү олуб (*anthropos*—инсан, *morphe* — форма) тәбиәт гүввәләринин вә һадисәләринин, һабелә фөвгәлтәбии варлығларын инсаниләширилмәси, инсан сурәтиндә тә-чәссүмләширилмәси демәкдир.

Антропатизм — јунан сөзү олуб (*anthropos* — инсан вә *pathos* — мејл) тәбиәт гүввәләринин инсана чеврилә билмә хүсусијјәт-ләринә малик олдуғуну иддиа едән тәсәвүрдүр.

Аниматизм — латын сөзү олуб (*animatus*—чанлы) тәбиәтин бүтөвлүкдә вә онун ајры-ајры гүввә вә һадисәләринин шәхссиз чан-ландырылмасы демәкдир.

Анимизм — латын сөзү олуб (*anima* — руһ, чан) руһларын мөвчудлуғуна инам демәкдир.

Зооморфизм — аллаһларын һејван шәклиндә тәсвири вә јахуд һејванларын илаһиләширилмәси демәкдир.

² Мө'тәризәдә көстәрилән рәгәм беш чилддә бурахылмыш «Азәр-бајчан нағыллары»на аиддир.

вар: куја бир мүддәт јашадыгдан сонра илан әждаһаја, әждаһа да көзәл гадын шәклинә дүшүр.

Фолклордакы бу кими зооморфик образлар сөз јох ки, тәбии һадисәләрин маһијјәтини дәрк етмәкдән узағ олан, инсанлар илә һејванлар арасында билаваситә го-һумлуғ әлагәләри ахтарыб тапмаға чөһд көстәрән, һа-белә инсанлара мәхсус ичтимаи мүнасибәтләрин һеј-ванлара да хас олдуғуну дүшүнән ибтидаи инсанын са-дәләви фикирләри иди. Ибтидаи инсан нәинки ичтимаи мүнасибәтләрин һејванлара да анд олдуғуну иддиа едир, һәм дә белә гәнаәтә кәлир ки, бу кими мүнасибәт-ләр биткиләр арасында да вардыр. «Көјчөк Фатма» (Азәрбајчан нағыллары, 3-чү чилд) нағылында оғлан дөнүб бир бујнузундан бал, дикәр бујнузундан јағ ве-рән инәк олур. «Јетим Ибраһим» (Азәрбајчан нағылла-ры, 3-чү чилд) нағылында көзәл гызын бурнундан дү-шән бир дамла ган әбәди солмајан күлә чеврилир. «Нар гызы» (Азәрбајчан нағыллары, 3-чү чилд) нағылында исә гыз гызылкул колуна чеврилир.

Азәрбајчан фолклорунун рәвајәтләр, нағыллар, дас-танлар кими жанрларында чәјран-гыз, көјәрчин-гыз, илан-гыз вә с. бәдии образлара раст кәлирик. Фолкло-рун јаранмаға башладығы илк дөврләрдә тәбиәт һади-сәләринә инсани хүсусијјәтләрин верилмәси илә әлагәдар антропоморфик тәбиәт чисимләринин вә гүввәләринин инсаниләширилмәси илә әлагәдар исә антропатик бәдии образлар јараныр. «Јетим Ибраһим вә сөвдәкәр» нағылында да белә бир епизод вардыр: Ибраһим дивләр тәрәфиндән әсир алынмыш Хуршид ханымы хилас етмәк истәјир. Фүрсәт тапан кими Хуршид ханым ата минәрәк Ибраһимлә бирликдә дивләрин мәскәннән гачыр. Бир мүддәт јол кетдикдән сонра онлары архадан нә исә гара бир гүввә тә'гиб етмәјә башлајыр. Һәмин гүввә аз га-лыр ки, онларын һәр икисини мәһв етсин. Бу һадисә на-ғылда белә тәсвир олунур:

«Хуршид Ибраһимә деди:

— Кери бах, көр нә көрүрсән?

— Узагда гара думан көрүнүр.

— Ај аман, аты гамчыла, о гара думан дивди, кө-

лир...

Бир мүддәт кечәндән сонра Хуршид јенә деди:

— Ибраһим, кери бах, көр инди нә көрүрсән?

— Чоҳ гаранлыг, човғун чискин көрүнүр, күлөк эсир, гармагарышыг сөслөр ешидилир.

— Ај аман, див лап жахынлашыб...

Бир нечө күн дө јол кетдилер, сонра Хуршид деди:

— Ибраһим, керн бах, көр инди нө көрүрсән?

Ибраһим керн бахыб деди:

— Гара думан лап жахына кәлиб, бизи бүрүмөк истәјир, гара жағыш жағыр, күлөк эсир.

— Ибраһим, гара думан дивди, жағыш вә күлөк дө онун шаллағындан галхан тозду...»¹

Мисалдан көрүндүјү кими инсан һөјатыны тәһлүкә гаршысында гојан гара думан, човғун, гара жағыш, күлөк тәбиет гүввәләри кими дејил, шүурлу сурәтдә һәрәкәт едән бир варлыг кими тәсвир олунур. Гара думан санки дүшүнчәли сурәтдә өз дүшмәнини говур, ону мөһв етмөк истәјир. Өзү дө бу думан атлыдыр. Онун әлиндә шаллағы да вар. Гара жағышла күлөк исә онун шаллағынын сәси вә тозудур.

Көрүндүјү кими, бир сыра тәбиет һадисәләринә инсани хусусијјәтләр вериләркән онлара мөхсус харичи форма сахланылыр, инсани әламәтләр исә һәрәкәт, данышыг вә с. васитәсилә тәзаһүр етдирилир. Фолклорда антропоморфик бәдии образлар бу јол илә јараныр.

Антропоморфик образлардан фәргли оларар антропататик образлар тәбиет чисимләри вә гүввәләринин инсаниләшдирилмәсинин нәтичәси кими мејдана кәлир. Мәсәлән, «Шаһзадә Мүталиб» (Азәрбајҗан нағыллары, 1-чи чилд) нағылында белә бир епизод вар: «Бирдән көј курулдады, шүмшәрәк ојнады, һава гаранлыглашды, бир парча булуд һөјбөтнән енди. Елә бир гијамәт олду ки, әрәсәт мәшәр башлады. Булуд дүз енди, падшаһын габағында парчаланды, ортасындан бир алма тулланыб дүз падшаһын габағына дүшдү.»

Бир мүддәтдән сонра һәмин әһвалат нағылда ашағыдакы шәкилдә тәкрарланыр:

«Падшаһ јенә күләфирәнкидә әјләшиб дизләрини гу чаглајыб гәм дәрјасына батмышды ки, бир дө көрдү һәмин минвал илә гијамәт башлады, гара булуд енди, парчаланды, ичиндән бир гоча гары чыхды».

Нағылда һаванын гаралмасы, көјүн курултусу, шимшәк чахмасы санки күчлү жағыш жағачағына ишарәдир.

Лакин бунун әвәзиндә гара булуд гоча гары шәклиндә ашкара чыхыр. Нағылдан көрүндүјү кими бурада тәбиет һадисәси олан булуда инсани хусусијјәтләр ашылаһыр.

«Тапдыг» (Азәрбајҗан нағыллары, 3-чү чилд) нағылында тәбиет гүввәләри вә чисимләрин инсаниләшдирилмәсинин даһа типик нүмунәләринә раст кәлирик. һәмин нағылда көстәрилир ки, Күн ханым Зүлмәт падшаһынын оғлу Туфан дивә ашиг олмушдур. Күн ханым һәр ахшам Гаф дағынын башында Туфан дивлә көрүшүр, Сонра да Гаф дағыны ашараг бүтүн кечәни Туфан дивин гојнунда кечирик. Сәһәр исә орадан чыхараг бүтүн дүнјаны ишыгландырыр.

Күн ханым Туфан дивин севдијини гызы Шәмсдән кизли сахлајыр. Чүнки Күн ханымын гызы Шәмс анасынын Ај кими көзәл оғланы севмәјиб Туфан див кими гара ифритә ашиг олмасындан наразыдыр. Анасынын Туфан дивә ашиг олдуғуну билдикдә Шәмс Туфан дивин өлдүрмәклә анасындан интигам алмаг истәјир. Күн ханым исә Туфан дивлә әлбир олуб онларын азад севишмәсинә мане олан өз гызы Шәмсин өлдүрмәк истәјир. Одур ки, Туфан див бир нечә дәфә бағчада кечәләјән Шәмсин башына бир гаја парчасы салыб өлдүрмәк истәјирсә дө буна наил ола билмир. Өзү дө билмәдән өз бачыгы Шәмсә ашиг олан Тапдыг һәр дәфә бачысыны өлүмдән хилас едир.

Нағылдан көрүндүјү кими тәбиет гүввәләринә вә чисимләринә аид едилән мүнәсибәтләр инсани мүнәсибәтләрдир. Бундан әлавә, онлар һәм дө ади адамлар кими тәсвир олунурлар. Бу гәһрәмәнлар севиб-севилир, гысганыр, фәрәһләнир, гүссәләнир, өлүр, доғулур вә с. «Тапдыг» нағылында Шәмс, Күн ханымын гызыдыр. Тапдыг исә Күн ханымын Туфан дивлә хәлвәти издивачындан төрәјән оғлудур. Күн ханым ону гызы Шәмсдән кизләтмәк үчүн атмышдыр. О да Сүләјман адлы бир тачирә раст кәлмишдир. Сүләјман тачир исә һәмин ушагы тапдыгы үчүн онун адыны Тапдыг гојмушдур.

Халг тәфәккүрүнүн јаратдыгы бу чүр фантастик образлара хас олан мүнүм хусусијјәтләрдән бири одур ки, бу образларын һәр бири өз вахтында, јәни мүнәјјән тарихи зәмин үзәриндә јараныр. Она көрә дө белә образларын јаранмасы фолклорун инкишафындакы ганунаујғунлуларла бағлыдыр. Бу образлар ичтимай инкиша-

¹ Азәрбајҗан нағыллары, 3-чү чилд, сәһ. 100.

фын ажры-ажры мәрһәләләриндә фолклор җарадычыларынын керчәклиҗә естетик мүнәсибәтләринин мәнсулу кими мејдана кәлир. Һәмин естетик мүнәсибәт фолклор җарадычыларынын дүнҗабахышы илә бағлыдыр. Инсанын варлыға естетик мүнәсибәтинин идеоложи әсасыны онун дүнҗабахышы тәшкил едир.

Фолклордакы бәдии образлара белә бир хусусиҗәт дә хасдыр ки, дүнҗабахышынын мәндуудлуғу үзүндән инсана җенилмәз вә әсрарәнкиз гүввә кими көрүнән тәбиәт һадисәләри инсаниләшдириләркән онлар бу вә ја ди-кәр дәрәчәдә идеаллашдырылыр.

Ән башлычасы исә ондан ибарәтдир ки, бу образлар тәбиәт ганунларыны дәрк етмәкдән һәлә чох узаг олан инсан тәфәккүрүнүн мәнсулу кими мејдана кәлир. Ләкин бу көстәриләнләр гәдим инсанын тәбиәт һадисәләринин сәбәбини ашкар етмәк наминә нә үчүн белә гәрибә үсуллара әл атдығыны, јоллар ујдурдуғуну изаһ етмир. Бу кејфиҗәти һәмин ујдурмаларын мејдана кәлдиҗи дөврдә инсанлар арасында мөвчуд олан истеһсал мүнәсибәтләри вә һәм дә бу мүнәсибәтләр әсасында мејдана кәлән ичтимаи шуур формалары мүәҗҗәнләшдирир, она көрә дә фолклорун еркән жанрларынын ажры-ажры халғларын кечмиш тарихини вә һәҗат тәрзини өјрәнмәк үчүн хусуси әһәмиҗәти вардыр.

2. ФОЛКЛОРДА ИНСАНЫН УЛВИЛӘШДИРИЛМӘСИ

Тәбиәтлә инсан арасында кедән мүбаризә вә истеһсал просесинин тәдричән тәкмилләшмәси бир тәрәфдән инсанын физики күчүнү артырыр, ди-кәр тәрәфдән онун мәнәви чәһәтдән инкишафына шәраит җарадыр. Әмәк фәалиҗәти илә әлағәдар инсан өз тәфәккүр тәрзинә көрә мүәҗҗән мәрһәләләрдән кечмишдир. Инсан тәбиәтдән даһа чох асылы вәзиҗәтә дүшдүҗү заман онун дүшүнчә тәрзинә хас олан хусусиҗәтләрдән бири одур ки, куҗа һәр шеј—инсан өзү дә јердән, торпагдан јаранмышдыр. Бу дөврә елмдә хтонизм дөврү дејилир («сhton» — јунан сөзү олуб мәнәсы «јер» демәкдир). Хтонизмдә һәр шеј јарадан торпаг, һәмчинин тәбиәт инсан үчүн әлчатмаз бир гүввәдир.

Тәбиәтә әсрарлы бахыш, онда баш верән һадисәләрә ситаҗиш хтонизмдән гәһрәмәнлыг зәманәсинә кечид

дөврү үчүн әләмәтдар олмушдур. Бу дөврдә мүдһиш кортәбии гүввәләрә гаршы мүбаризәдә ачиз олан, онларын маһиҗәтини анламаға гүдрәти чатмајан инсан бу гүввәләрә мөчүзә кими бахыр, диз чөкүб сәчдә едир, һәмин дөврдә инсанын ону әһәтә едән харичи мүнәсибәти үчүн характерик чәһәт тәбии һадисә вә предметләрә сирли дон кејиндирмәсидир. Тәбиәт бу дөврдә инсана гаранлыг, сәһркар көрүнән гүввәләрлә долудур. Бу гүввәләр чох заман санки инсан нәслини кәсмәк истәјән шәр гүввәләр кими фәалиҗәт көстәрир.

Әждаһалар, ифритәләр, гапысыз-бачасыз тилсимли тәсрләр, од пүскүрән иланлар, сәһрли мағаралар, дағлар, гајалар, јералты зүлмәт дүнҗасы, дивләр, әчиннәләр, шејтанлар, бир зәрбәдә инсаны даша, һејвана дөндөрән тилсимли чубуглар вә с. бу гүввәләрин тәзаһүрүдүр.

Хтонизмдә тәбиәт гүввәләри гаршысында ачиз галан инсанда мүбаризлик әзми дә сон дәрәчә зәиф олур. Онда өз гүдрәтинә, ағлына вә зәкасына инам јохдур. Ичтимаи һәҗат тәрзинин дәҗишмәси мәнәви чәһәтдән зәнкинләшән инсанын һәҗата естетик мүнәсибәтини дә дәҗишир. О, тәдричән анламаға башлајыр ки, тәбиәтдә мөвчуд олан вә шәр гүввәләр кими фәалиҗәт көстәрән һадисәләрин һамысы онун дүшмәни дејилдир. Тәбиәтдә елә гүввәләр дә вардыр ки, онлар инсанын һавадары вә көмәкчисидир. Бу дөврүн дүшүнчә тәрзинә көрә инсана һавадар олан хејир гүввәләр илә она дүшмән кәсилән шәр гүввәләр арасында даим мүбаризә кедир. Беләликлә, чөмиҗәтдә ишыг, од, инсана әбәдилик бәхш едән гызыл алма, даһа сонра исә инсанын вәфалы досту кими өзүнү көстәрән ат, ит, тогга, тәкбәнд, дәјәнәк, сапанд кими хејирхаһ гүввәләрә инам һисси јараныр.

Бу һәр шејдән әввәл инсанын физики вә мәнәви чәһәтдән тәкмилләшмәси, тәбиәт гүввәләриндән өз мәнәфејинә ујғун истифадә етмәк үчүн мүәҗҗән вәрдишләрә вә бачарыға јиҗәләнмәси илә бағлыдыр. Белә ки, инсанын әмәк тәчрүбәси, зәһни габилиҗәти инкишаф јолуна дүшдүкчә о, бир чох тәбиәт һадисәләрини тәдричән өзүнә рам етмәҗә башлајыр. Нәтичәдә инсана јабанчы олан бәзи тәбиәт гүввәләри заман кечдикдән сонра онун мәнәфејинә табе олмаға башлајыр. Хејир гүввәләрлә шәр гүввәләр арасында кедән мүбаризәдә тәдричән гәләбә хејир гүввәләрин тәрәфинә кечир. Мәсәлән, бир заман инсана тилсимли көрүнән галын, кечилмәз мешәләр,

гүввэлэринин төсириндэн хилас олур. Һәм дэ инсана сөһрли көрүңнән тәбиәт гүввэләри вә һадисәләри тәдричән өз әсрарәнқизлијини итирир.

Инсан әтраф аләми дәрк етдикчә өзүнү тәбиәтдән фәргләндирир. Бунунла јанашы олараг о өзүнү дәрк етмәјә башлајыр. Бәшәр тарихиндә бу мәрһәлә тәфәккүрдә инсанын үлвиләшдирилмәсинә доғру атылан чох мүһүм аддым олмушдур. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, үлвиләшдирмә ики типдә, ики истигамәтдә өзүнү тәзаһүр етдирмишдир. Биринчи тип үлвиләшдирмәдә инсан гүдрәти азалдылыр, үлвелик фөвгәлтәбии, илаһи варлыға аид едилир. Икинчи типдә исә үлвиләшдирмә инсана гејри-ади күч вә гүдрәт саһиби кими верилир. Биринчи һалда үлвелик аллаһа, икинчи һалда исә инсана шамил едилир.

Биз фолклорда аз да олса инсан гүдрәтини азалдан вә үлвилији гејри-адиләшдирән тәбии гүввәләрә вә јахуд аллаһа иснад едән мотивләрә раст кәлирик. Бир чох нағыл, дастан вә рәвәјәтләрин мәзмунундан ајдынлашыр ки, јалныз сајсыз-һесабысыз јерләр кечәндән сонра инсан гаршысында тәслим олан һәр һансы бир гүввә вахтилә инсанын дүшмәни кими фәалијјәт кәстәрмиш вә дәһшәтли фәлакәтләр төрәтмишдир.

Инсанын үлвиләшдирилмәси халг гәһрәманынын јенилмәз күчә малик олмасындан, гәһрәманын шүчаәтинә һејранлыгдан, мүчәррәд көзәлликдән, үмумијјәтлә, тәктәк инсанлара мәхсус шүчаәтләрдән төрәмир. Инсанын јенилмәз гүдрәтә маликлији һаггында халгын тәсәввүрү, дүјгү вә анлајышы онун ичәрисиндән чыхан гәһрәманын фәалијјәтиндә өз бәдии ифадәсини тапыр. Демәли, инсанда үлвилијин тәзаһүр формаларындан бири гәһрәманылыгдыр. Фолклорда ел гәһрәманынын мәгсәд вә вәзифәләри, һабелә онун фәалијјәт даирәси һәр шејдән әввәл халгын мүхтәлиф дөврләрлә бағлы естетик идеалы илә мүәјјәнләшир.

Фолклорда әкс олунан гәһрәманылығын вә естетик идеалын тәһлилини вермәздән әввәл ону гејд едәк ки, онун мүхтәлиф жанларында үлвелик мәсәләси кетдикчә даһа һејрәтамыз шәкилдә өзүнү кәстәрир.

Фолклорун нисбәтән еркән дөврләриндә инсан күчүнүн, гүдрәтинин түкәнмәзлијинә инам тәктәк гәһрәманыларын ишләтдикләри силаһын камиллији, онларын дө-

јүш мәһарәти, физики гүввәси, үмумијјәтлә, гәһрәманын физики тамлығы илә мүәјјәнләшир. Инсанын мәнәви камиллији бу мәсәләдә нисбәтән аз јер тутур. Анчаг сонралар инсанын үлвилији даһа чох онун мәнәви камиллији илә мүәјјәнләшмәјә башлајыр.

Биринчи һалда гәһрәманын өзүнә, онун гылынчына, атына мүәјјән дәрәчәдә фөвгәлтәбилик әламәтләри бәхш едилир. Мәсәлән, гәһрәман гејри-ади јолла доғулур, онун гылынчы голуб јерә дүшмүш «илдырым парчасындан» дүзәлдилир. «Ајғыр Һәсән» нағылындан мәлумдур ки, ат ајағынын изиндә галмыш сују ичән гадын һамилә олур. Она көрә дә доғулан ушағын адыны «Ајғыр Һәсән» гојурлар. «Кәл Һәсәнин» нағылында Әһмәд адлы бир одунчунун арвады намәлум бир гушун јумуртасыны ичир вә һамилә олур. Доғуз ајдан сонра дүнјаја кәлән ушағын адыны Кәл Һәсән гојурлар вә с. Гејри-ади јолла дүнјаја кәлмиш бу оғланлар нәтичәдә гејри-ади күчә малик пәһләванлар кими мөшһурлашырлар.

Мисаллардан көрүдүјү кими, инсанын үлвиләшдирилмәсинин илк дөврләриндә бу үлвелик гисмән дә олса фөвгәлтәбилик, гејри-адилик кәсб едир. Анчаг сонралар инсана иснад едилән үлвелик фөвгәлтәбиликдән тәмизләнир.

Фолклорун нисбәтән еркән дөврләриндә јарадылан жанрларында: сөһрли нағылларда, гәһрәманылыг дастанларында инсана мәхсус үлвелик гәһрәманын дөјүш мәһарәти, күчү, аты, дөјүш аләтләри илә мүәјјән олунур. Бу дөврдә гәһрәман инсаны фәлакәтләрә дүчар едән истәр тәбии, истәрсә дә ичтиман гүввәләрә гаршы тәкбашына мүбаризә апарыр вә гәләбә газаныр.

Белә һалларда шәр гүввәләрә гаршы мүбаризә апаран вә гәләбә газанан гәһрәман үчүн характерик чөһәт одур ки, онун фәалијјәт, гәһрәманылыг, икидик кәстәрдји саһә әкәрән дөјүш мејданыдыр. Бу мејданда харүгәләр јарадан гәһрәманы биз әмәк саһәсиндә көрә билмирик. Үмумијјәтлә, гәһрәман һүнәр мејданында јаратдығы харүгәләри әмәк саһәсиндә кәстәрә билмир. Тәбии олараг белә бир суал ортаја чыхыр: нә үчүн халг һәм саваш, һәм дә зәһмәт мејданында харүгәләр јарадан гәһрәман образы јаратмамышдыр? Бәлкә белә бир гәһрәманын јарадылмасы халгын анчаг һалал зәһмәт сајәсиндә мејдана кәлән сәадәт идеалына зиддир? Әсла јох. Халг әмәк саһәсиндә дә харүгәләр јаратмаг истәјир.

Халгын бу саһәҗә аид нәчиб, мөһтәшәм арзу вә идеалы вар. Лакин гылынчынын кәсәриндән, физики күчүндән, атыннын јеришиндән асылы олмајараг һәр һансы бир гәһрәмән тәрәфиндән бу арзунун јеринә јетирилмәси әгләүјгун дејилдир. Она көрә дә халг ағлына сығышмајан бир шеји өз гәһрәмәнына да иснад етмир; гыса мүддәт әрзиндә кениш тарлалары шумламаг, бөјүк зәмиләрин тахылыны бичмәк, әзәмәтли биналар учалтмаг, узаг мәнзилләри гысалтмаг вә с. халгын һәмишә ән бөјүк арзусу олмушдур. Лакин бүтүн бунлар халгын гәһрәмәны тәрәфиндән јеринә јетирилә билән ишләр дејил. Чох заман нағыл вә дастанларда бүтүн бу ишләр сәһрли гүввәләр тәрәфиндән ичра олунур.

Һәгигәтән дә дөврүнүн ән мүкәммәл силаһлары илә силаһланмыш күчлү пәһләванын бир гошуна гаршы мүбаризәдә гәләбә газанмасы, өз шәхси мәһарәти, дөјүш габилитјәти сәјәсиндә тахта-тача јијәләнә, сијаси һакимитјәти әлә кечирә билмәси, бир сәркәрдә кими мәшһурлашмасы агла сығышырды. Амма бир нәфәрин әл әмәји илә гыса мүддәт әрзиндә бөјүк имарәтләр тикмәји бачармасы, кениш зәмиләрин тахылыны бичмәси агла батан шеј дејилди.

Фолклорун мүхтәлиф нөвләриндә инсанын јенилмәзлијини, гүдрәтини әкс етдирән бәди образлара хас олан хүсуситјәтләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, онлар илк нөвбәдә тәбиәт гүввәләринә гаршы дурур; әждаһаларла, дивләрлә, шәр гүввәләрлә мүбаризә апарыр. Лакин чох чәкмир ки, инсан үчүн тәбиәт гүввәләриндән һеч дә аз тәһлүкәли олмајан ичтимаи бәлалар да мејдана чыхыр. Бу һәр шејдән әввәл чәмитјәтин синифләрә парчаланмасы илә әлагәдардыр. Фолклор гәһрәмәны бу дөврдән етибарән тәбиәт гүввәләринә гаршы мүбаризә илә јанашы ичтимаи бәлаларла да мүбаризәни өз фәалитјәтиндә тәчәссүм етдирмәјә башлајыр.

Ичтимаи бәлаларын чохалмасы инсана, онун тәрәгисинә дүшмән олан гүввәләрин мејдана кәлмәси вә онлар арасында зиддитјәтләрин артыб кәскинләшмәси јени мүбаризә формалары јарадыр. Артыг әввәлки мүбаризә методлары өз јерини јениләринә верир. Беләликлә антагонист ичтимаи гүввәләр елә бир һәдәд кәлиб чатыр ки, артыг бу дөврдә гәһрәмәнын зүлмқара гаршы тәкбашына мүбаризәси инандырычы олмур. Од сачан силаһын ихтирасы вә јајылмасы артыг тәкбашына мүбаризә

зә јолу илә гәһрәмәнын галиб кәлә биләчәк инаманы сарсыдыр. Бу дөврдә инсанын үлвилији онун шәхси гәһрәмәнлығы, шәхси дөјүш мәһарәти илә характеризә едилир. Мәһз бу дөврдән сонра гәһрәмәнын јенилмәзлији коллективлә бирликдә залыма, зүлмқара, әдаләтсиз ичтимаи гурулуша гаршы апардығы мүбаризә, мөһкәм бирлик јаратмаг, мүдрик тәдбирләр һәјата кечирмәк габилитјәти илә мүәјјәнләшир. Әлбәттә, бурада гәһрәмәнын шәхси дөјүш габилитјәти вә кәстәрдији нүмунәви шүчаәт дә аз рол ојнамыр. Беләликлә, инсанын јенилмәзлији онун әмәли фәалитјәти илә мүдриклијинин вәһдәти кими мејдана чыхыр. Ејни заманда, гәһрәмәнын наитјәти мүбаризәдә архаландығы коллективин күчү, дөјүш мәһарәти илә мүәјјән олунур. Бунун парлаг бәди ифадәсини биз «Короғлу» дастанында көрә биләрик. Дастанда ичтимаи бәлалара, зүлмә гаршы апарылан коллектив мүбаризә тәкбашына апарылан мүбаризә формаларындан гат-гат јүксәкдә дурур. Халг гәһрәмәны Короғлу, күчлү вә гүдрәтли олмагла бәрабәр, һәм дә халгын мәрд вә мүбариз оғуларынны өз әтрафында топлајан вә онлары мүбаризәјә апаран сәркәрдәдир. Халгла әлбир һәрәкәт едән, өз халгынны сонсуз бир мәһәбәтлә севән Короғлу бир чох чәтинликләрлә гаршылашмасына бахмајараг бүтүн дөјүшләрдән шәрәфлә чыхыр. Бу гәләбә јалныз Короғлунун јох, һәм дә халгын гәләбәсидир.

Дастандан көрүндүјү кими Короғлу икидир, күчлүдүр, мөһкәм ирадәлидир, ағыллыдыр, еһтијатлы вә тәдбирлидир, дүшмән һијләсинә гаршы сајыгдыр, әдаләт уғрунда мүбаризәдә амансыз вә јенилмәздир. Дәлиләрин досту, јолдашы, мәсләһәтчиси вә һәм дә мүдрик сәркәрдәсидир. О өз мәнәви вә чисмани гүдрәтини халгдан алыр. Короғлу мүбаризә илә әлагәдар һәр бир мәсәләни өз дәлиләри илә көтүр-гој едир, онларла мәсләһәтләшир. Гәрар исә коллектив сурәтдә гәбул олунур. Коллективин гәрары исә һамы үчүн гәтидир. Короғлу јенилмәз бир гәһрәмән, һәм дә садиг бир әр, гајғыкеш бир ата, әвәзсиз бир достдур. Короғлунун аталыг гајғысы бир аилә чәрчивәсиндән кәнара чыхыр. О да Дәдә Горгуд кими ел атасыдыр. Короғлунун өз өвлады јохдур. Лакин о, бүтүн дәлиләри әсил өвлад мәһәббәти илә севмәји бачаран бир атадыр. Феодал деспотизминин һөкм сүрдүјү бир шәрәитдә башгасынын өвладыны өз өвлады гәдәр севмәк

үчүн инсан нә гәдәр дәрүни, үлви һиссләрә јијәләнмәли, нә гәдәр мәнәви зәнкинлијә саһиб олмалы иди.

Короғлу јенилмәз бир гәһрәман олдуғу гәдәр дә мүдрик бир ашигдир. Короғлунун јенилмәзлији онун фөвгәл'адә гәһрәман олмасында јох, онун халг илә гырылмаз телләрлә бағлылығындадыр. Бу бағлылыг, әләгә зәифләјән кими уғурсузлуг баш верир. Бу чәһәт дастанда парлаг шәкилдә чанландырылмышдыр. Дастанын бир јериндә көстәрилик ки, Короғлу кечәл һәмзәни мөһтәр гәбул едәркән дәлиләрин етиразына гулаг асмыр. Бунун нәтичәсиндә Гырат оғурланыр. Бу хошакәлмәз вәзијјәт Короғлу дәлиләрини гәзәбләндирир. Аз галыр ки, онлар Чәнлибелә тәрк етсинләр.

Гырат оғурландыгдан сонра Короғлу өз кұнаһыны етираф етмәкдән дәлиләрә ачыгланыр вә билдирир ки, мән һеч кәси Чәнлибелдә күчлә сахламаг фикриндә дејиләм. Короғлунун бу тәнәсиндән сонра дәлиләр Чәнлибелдән кетмәк гәрарына кәлирләр. Белә чәтин вәзијјәтдә Никар ханым ишә гарышмалы олур. О, Короғлу-ну данлајыр вә ону елин гәдрини билмәјә чағырыр:

Бинадан көзәл олмајан
Телин гәдрини нә билир?
Чөлдә кәзән боз сәрчәләр
Күлүн гәдрини нә билир?

Кәл гошуб котан әкмәјән,
Нанын сүфрәјә төкмәјән,
Арынын гәһрин чөкмәјән
Балын гәдрини нә билир?

Утан, гоч Короғлу, утан!
Дағларын даһенин утан!
Сәнин кими баша чатан
Елин гәдрини нә билир?¹

Никар ханымын данлағы нәтичәсиндә Короғлу өз сәһвини анлајыр вә мәсләһәтләрә даһа диггәтлә гулаг асыр.

Дастанда Короғлунун гәһрәманлығы һеч дә әсрәрәнкизләшдирилмир. Короғлу ади инсандыр. Онун јенилмәз бир сәркәрдә, гәһрәман кими ад-сан газанмасынын рәһни халгла әлбир һәрәкәтиндә, вәтәнә, халга сон дәрәчә садиглијиндәдир.

Дастанда верилән бә'зи епизодлардан мә'лум олур ки, тәкбәтәк вурушда Короғлудан күчлү икидләр вардыр. Белә икидләрдән бири дә Кизироғлу Мустафа бәјдир. О, Короғлу илә тәкбәтәк вурушмаға габил олдуғуну көстәрир. Һәм дә Короғлунун Гыраты Кизироғлу Мустафа бәјин аты Алапачаны кечә билмир. Дастанда Никар ханымын — көрәсән бу дүнјада сәнин кими икинчи бир икид вармы? — суалына Короғлу белә чаваб верир:

Анадан оғул доғулуб,
Кизироғлу Мустафа бәј.
Бу дүнјаја тәк кәлибди,
Кизироғлу Мустафа бәј.

...Бир аты вар Алапача,
Аман вермир Гырат гача,
Шешпәринин учу һача,
Кизироғлу Мустафа бәј.

...Һај дејәндә һаја басар,
Һуј дејәндә һуја басар,
Короғлуну чаја басар,
Кизироғлу Мустафа бәј.¹

Лакин Короғлу бөјүк сәркәрдә, халгын севимли гәһрәманы кими дилләр әзбәри олараг галыр. Короғлу илә Кизироғлу Мустафа бәјин гаршылашдырылмасы сәһнәси илк нәзәрдә әсәрә тәсадүфән даһил едилмиш епизод тә'сири бағышлајыр. Мәсәләјә даһа диггәтлә вә дәриндән јанашдыгда бу епизодда дәрин халг һикмәти кизләндији ашкар олур. Бу һикмәт ондан ибарәтдир ки, ајры-ајры фәрдләр јалныз шәхси кејфијјәтләринә көрә дејил, ејни заманда халга архаландыглары, онун истәк-арзуларыны, ирадәсини ифадә едә билдикләринә көрә јенилмәз олурлар. Ејни заманда бу сәһнә көстәрир ки, Короғлу ловғалыгдан, худбинликдән чох узагдыр. Һеч бир гәләбә, шөһрәт онун тәбиәтини сахталашдыра билмир. Бүтүн бунар халга мәхсус мүдриклијин, садәлијин, демократизмин, инсанпәрварлијин әсил мә'нада тәзаһүрүдүр.

Дастанда көрүндүјү кими Короғлу мәрд, мүбариз гәһрәман, чәсур сәркәрдә олмагла јанашы, һәм дә чалыб-чағырмаға бачаран истәдадлы шаир вә халг ашы-

¹ Азәрбајчан дастанлары, 4-чү чилд, Бақы, 1969, сәһ. 185.

¹ Азәрбајчан дастанлары. 4-чү чилд, сәһ. 163.

гыдыр. Корогдунун нәғмәләри мубаризлик руһу илә долудур. Нәм дә бу нәғмәләр елини, обасыны севән мүдрик бир ашигин көнүл тәранәләридир.

Демәли, «Короғлу» дастаны халгымызын чәсур, гәһрәман тәбиәтини вә зәнкин дүшүнчәсини, зәкасыны вәһдәт һалында бирләшдирән сәнәт нүмунәсидир. Короғдунун үлвилији, јенилмәзлији дә онун зәнкин мә'нәви аләми илә гәһрәманлығынын аһәнждар шәкилдә бирләш-мәсиндәдир.

Фолклор өз инкишафынын мүәјјән дөврүнә гәдәр инсанын үлвиләшдирилмәсиндә үстүнлүјү онун физики камиллијинә, күчүнә, дөјүш габилитјәти вә шүчаәтинә верир. Халгын мә'нәви чәһәтдән зәнкинләшмәси илә әләгәдар фолклор да инкишаф едир вә инсанын үлвиләшдирилмәси мәсәләсиндә тәдричән мә'нәви камиллији үстүн тутур.

Инсанлыг узун бир тарихи јол кечәрәк, ичтиман тәчрүбәнин вердији биликләр әсасында тәбиәтин мү'ти, итаәткар гулундан онун јарадычы гүввәсинә чеврилир. Лакин инсанын гүдрәтли јарадычы гүввәјә малик олмасы һәлә онун үлвилији үчүн кифајәт етмир. Инсан гуруб-јарадан бир гүввәдир. Бу, һәлә үлвелик үчүн кифајәт дејилдир. Инсана мәхсус физики вә мә'нәви гүввә бәшәријјәтин мәнәфејинә хидмәт едән идеалларла бирләшмәдикдә үлвелик газанмыр. Демәли, инсанын узун тарихи инкишаф просесиндә наил олдуғу мисилсиз гүдрәт бәшәри идеалларла сәсләшән мәзмунла говушдугда үлвелик кими тәзаһүр едир.

Халг инсандакы һәр чүр гүввәни вә бу гүввәјә әсасән газандығы һәр чүр наилијјәтләри үлвиләшдирмир. Тарихдән мә'лумдур ки, чох-чох өлкәләр фәтһ едән, чох һөкмдарлары тахтдан салан, инсан кәлләләриндән минарәләр учалдан Чинкизхан, Тејмурләнк, Гачар кими фәтһләри һеч бир заман халг үлвиләшдирмәмишдир. Бу чәһәтдән Азәрбајчан фолклорунда Македонијалы Искәндәрә олан халг мүнәсибәти чох марағлыдыр. Азәрбајчан нағылларындакы Искәндәр образы илә Низами Кәнчәвинин јаратдығы Искәндәр образы арасында көклү тәәд вардыр. Даһи Низами Искәндәр образыны јарадаркән тарихдәки Искәндәри идеаллашдырмышдыр. Искәндәр образында Низами идеал һөкмдар сурәти јаратмағы өз гаршысына мәгсәд гојмушдур. Нәтта,

«Искәндәрнамә» поемасында Низами Искәндәри мүгәд-дәсләшдирәрәк, пејғәмбәр кими гәләмә вермишдир. Низаминин Искәндәри гүсурсуз идеал сурәтидир. Халгын исә Искәндәр һаггында өз мұлаһизәси вардыр. Бу мұлаһизәләр «Искәндәр Зүлгәрнејн» нағылында (Азәрбајчан нағыллары, 4-чү чилд) өз ифадәсини тапмышдыр. Нағылын адындан бәлли олдуғу кими Искәндәр бујнуз-лудур. Бурада бујнуз мәчази мә'нада ишләдиләрәк Искәндәрин ејибли олмасына ишарәдир. Искәндәр өзүнүн бу ејбини халгдан кизләтмәк үчүн минләрлә күнаһсыз дәлләји өлүмә мәнқум едир. Фәгәт о, өз сиррини халгдан кизли сахлаја билмир. Дикәр тәрәфдән, Искәндәр нағылда көзү дүнјадан дојмајан таманкар, фәтһ шаһ кими характеризә едилмишдир. Нағылда белә бир марағлы һадисә вардыр. Искәндәр өлүр. Онун чәсәдини табута гојурлар. Чәсәдин бир әли табута јығышмыр, кәнарда галыр. Мүдрик гочалардан бири бунун сәбәбини изаһ едәрәк билдирир ки, дүнјанын бөјүк бир һиссәсини өз әли алтында бирләшдирән бу гәсбарын көзү һәлә торпагдан дојмамышдыр. Сонра гоча мәсләһәт жөрүр ки, әкәр Искәндәрин табутдан кәнарда галмыш овчунә бир сыхма торпаг гојсаныз онун әли табута чәкиләчәкдир. Еләчә дә едилрә, Јалһыз бундан сонра әл табута јығышыр. Нағылда бундан башга даһа марағлы бир эпизод вар. Искәндәр дирилик чешмәсини тапмаг вә онун сујундан ичмәк үчүн зүлмәтә кедир. Низаминин Искәндәри зүлмәтдә дирилик чешмәсини тапа билмир. Нағылда исә Искәндәр зүлмәтдә дирилик чешмәсини тапыр. Нәтта, о бу чешмәнин дирилик чешмәси олдуғуну там ајдынлашдырыр. Дирилик чешмәсинә өлмүш балыглар салыныр. Суја салынан балыглар дәрһал дири-лир. Искәндәр бу чешмәнин дирилик чешмәси олдуғуну јәгин етдикдән сонра, онун сујундан ичир. Лакин дири-лик чешмәси Искәндәрә әбәди һәјат бәхш етмир. О, зүлмәт дүнјасындан чыхан кими өлүр. Беләликлә, нә тәдәр күчә, гүдрәтә малик олса да халг Искәндәри үлвиләшдирмәк истәмәмишдир.

Гәһрәман о заман үлвиләшдирилир ки, о өз бачарыг вә фәалијјәтини халгын мәнәфејинә сәрф етсин.

Беләликлә, үлвелик, үмумијјәтлә, тәмтәрағлы, мүчәррәд көзәлликдән вә үмумијјәтлә, инсана јенилмәз гүдрәт иснад едилмәсиндән дејил, халгын өз гүдрәтини табәгчадан дүјмасындан ирәли кәлир. Она жәрә дә с-

нифли чәмијјәтдә инсана мәхсус үвлилик халг эпосунда билаваситә халгын гәһрәманлыг мүбаризәси вә вәтән-пәрвәрлик ешги илә бағлыдыр.

Әкәр фолклорда үвлилији инсанын зәһни чәһәтдән зәнкинләшмәси, онун мәнәви дурулуғу вә сафлыгы кими гијмәтләндирән мотивләр јаранмаға башлајырса, бу һәр бир халгын фолклору үчүн бөјүк наилијјәт һесаба олунмалыдыр. Бу чәһәтдән фолклорун тәрбијәви әһәмијјәти мисилсиздир. Фолклор өзүнүн мөвчуд олдуғу илк дөвләрдә тәсвири характер дашыјыр, һадисәләрин маһијјәтинә, онларын дәринлијинә енә билмир. Лакин инсанын өзүнү даһа дәриндән дәрк етмәјә башламасы илә әлағәдар инсан гүдрәтинә вә әзминә инам даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Бәшәријјәт һәјат һадисәләринин маһијјәтинә даһа дәриндән бәләд олдуғча өз һиссләринин, еһтирасларынын, ону мадди зәнкинлијә чәзб едән мејлләрин әсарәтиндән чыхыр. Онун нәзәриндә мәнәви зәнкинлик һәр чүр зәнкинлијин зирвәсидир. Инсанлыг мәнәви чәһәтдән зәнкинләшдикчә о, инсан тәбиәтини мүрәккәбләшдирән худбинликдән, тамаһкарлыгдән, икиүзлүлүк вә јалтағлыгдан тәмизләнир вә беләликлә, мәнәви чәһәтдән дурулашыр, сафлашыр. Одур ки, фолклорда үлви гәһрәмама јухарыда көстәрилән мәнфи мәнәви кејфијјәтләр дејил, мәғрурлуғ, вәтәнпәрвәрлик, халгпәрәстлик, мүдриклик, тәвазәкарлыг, елмин, билијин вә халгын тәрәггиси јолунда фәдакарлыг вә с. кејфијјәтләр хасдыр.

Халгын бәшәри үвлилик кими тәчәссүм олуна естетик идеалы даима кечмиш вә мөвчуд һәјат тәрзи илә бир нөв зиддијјәт тәшкил едир. Халг өз естетик идеалында нечә јашамыш олдуғуну вә нечә јашадығыны дејил, даһа чох нечә јашамағ арзусунда олдуғуну ифадә едир. Халгын естетик идеалына хас характерик хүсусијјәтләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, халга кечмиши мүртәчә нөгтеји-нәзәрдән идеализә етмәк јаддыр. Она көрә дә диндән көклү сурәтдә фәргли оларағ фолклорда кечмиш үчүн көз јашлары ахыдан, онун јенидән керигә јарғарылмасыны арзу едән эпизодлара надир һалда раст кәлинир. Фолклор инсанларын нәзәрләрини кечмишә дејил, кәләчәјә јөнәлдир. Фолклор бәшәријјәтин сабаһына инсанын һәр чүр әсарәтдән, зүлмдән хилас ола биләчәји үмиди илә бахыр. Она көрә дә динин әксинә, фолклора бәдбинлик јаддыр.

Үвлилијин инсана аид едилмәси һәр бир халг фолклорунун ән бөјүк наилијјәтидир. Чүнки инсанын үвлиләшдирилмәси артыг јарадычы, һәр шејә гадир гүввәнин фөвгәлтәбии гүввә јох, инсан олдуғуну тәсдиг етмәкдир. Бу исә о заман мүмкүндүр ки, инсан дүнјанын даимилијини, объективлијини, түкәнмәзлијини артыг гаврамыш олсун. Дүнјанын объективлији, сонсузлуғу, түкәнмәзлији һаггында инсанда мүәјјән гәдәр тәсәввүр јаранмајынча инсанын үвлилији идејасыны гәбул етмәк мүмкүн дејилдир. Она көрә ки, дүнјанын аллаһ тәрәфиндән јарадылдығына инамла инсанын үвлилији фикри бир араја сығмыр. Белә ки, дүнјанын аллаһ тәрәфиндән, јахуд дикәр фөвгәлтәбии гүввәләр тәрәфиндән јарадылдығыны гәбул етмәк инсандан даһа күчлү вә гүдрәтли башга бир варлығын мөвчудлуғуну еһтирас етмәк демәкдир. Бу кејфијјәт инсанын үвлиләшдирилмәси фикрини рәдд едир. Мәһз буна көрә дә инсанын үвлиләшдирилмәси һәр һансы бир халгын ичтимаи шүүр тарихиндә бөјүк наилијјәт сајылмалыдыр. Бу чәһәтдән Азәрбајчан фолклору јүксәк мөвгәдә дајаныр.

Фолклорда инсанын үвлиләшдирилмәсини халгын тәфәккүрүнүн дини тәсәввүрләрдән тәмизләнмәси, һадисә вә предметләрә реалист бахышын формалашмасы, һабелә атеист фикирләрин јаранмасы јолунда атылан мүһүм бир аддым кими гијмәтләндирмәк олар. Беләликлә, инсанын үвлиләшдирилмәси мадди аләмин дәрк олунмасынын тәсдиги илә дә әлағәдардыр. Азәрбајчан фолклорунда үвлилијин инсана аид едилмәси онун бөјүк тәрбијәви вә идраки әһәмијјәтә малик олдуғуна сүбутдур.

3. ФОЛКЛОР ВӘ ФАЧИӘВИЛИК

Азәрбајчан фолклорунда гәһрәманлыг демократик пафосла бирләшир. Фолклорда өз образлы ифадәсини тапан халг күтләләринин естетик идеалы феодализмдин сон дөвләриндә утопик социализм үнсүрләри илә бирләшмәјә башлајыр. Мәсәлән, «Күп гарысы» нағылында белә бир тәсвир вар: «Әһмәд көзүнү ачанда өзүнү көзәл бир чәмәнликдә көрдү... О, јола дүшүб бир гәдәр кедәндән сонра бир шәһәрә чатды... Әһмәд буранын чамааты илә таныш олду. Бура чох гәрибә јер иди. Бағлары чәпәр чәкмәздиләр. Гапылары бағламаздылар.

Һеч кәс башгасынын малына әл вурмазды. Бурада хәс-тәлик зад да јох иди. Һеч кәс ханлик еләмәзди. һамы да варлы иди. Јохсул сөзү јох иди, диләнчи олмазды. Бир адам биријән дава еләмәзди. Оғурлуг сөзү јох иди. һамы сәһәрдән ахшама кими ишләјерди. Ахшам да чалыб-ојнајарларды. Гызы әрә вермәк, оғланы евләндир-мәк сөзү јох иди. Гызла оғлан бир-бирини севиб бир јердә јашајырдылар. Бурада пул да јох иди, шеји бир-биринә дәјишәрдиләр. Һејванлар өзләри кедиб өрүшдә отларды, ахшам да евә гајыдарды. Варлы, јохсул, бәј, кәдә јох иди. һамы инсан иди»¹

Үмумијјәтлә, ичтимаи тәрәгги илә әлагәдар инсанын өз күчүнә, гүввәсинә инамы артыр. Инсанын естетик идеалы исә биткинлијә доғру инкишаф едир. Лакин халг күтләләринин истәр тәбии, истәрсә ичтимаи гүв-вәләрә гаршы мүбаризәси һәр заман мүвәффәгијјәтлә гуртармыр. Елә һаллар олур ки, бәјүк тарихи кечмишә, јүксәк мәдәнијјәтә малик бүтөв бир халг јаделлиләрин зүлмү алтына дүшүр, јахуд да зәһмәткеш күтләләрин мүтәрәгги, әдаләтли тәләб вә чәһдләри һаким вә мүр-тәчә синифләрин амансыз мүгавимәтинә мәрүз галыр. Мүтәрәгги ичтимаи чеврдишләрә вә ислаһатлара күч-лу мејл ичтәр бүтөв бир халгын вә истәрсә һәмин халга мәнхус әјры-әјры инсанларын һәјатында фачиәлә-рин баш вермәси илә нәтичәләнир. Мәһз бу мүтәрәгги ичтимаи мејл бүтөв бир халгы, јахуд да әјры-әјры адам-лары көһнә дүнјаја, кечмиш мұһафизәкар гајда-ганун-лара, адәт-ән'әнәләрә гаршы мүбаризәјә сәсләјир. Бу мүбаризә заманы јенилијә чан атан гүввәнин мұһафизә-кар гүввәләрә гаршы мүбаризәдә мәғлубијјәти вә јахуд мәһви фачиәләр јарадыр. Фачиә һәмишә јенинин көһнә-јә гаршы мүбаризәси заманы баш верир. Ичтимаи тоғ-гушмалар әснасында һәлак олан гәһрәман мүтәрәгги идејалар чарчысы вә һәм дә бу идејаларын һәјата кеч-мәси уғрунда мүбаризә апарыр. Фачиәвилији сәчијјә-ләндирән мәһз бу кејфијјәтдир.

Елә нағыллар, епослар вардыр ки, онлар гәһрәманын өлүмү илә битир, лакин бу чүр мәнмуна вә сонлуға ма-лик әсәрләрин һамысы фачиә адланмыр. Бә'зи нағыл-ларда, дастанларда «гәһрәман» өз гардашыны, һамилә

гадыныны, бачысыны, һәтта, атасыны-анасыны өлдүрүр. Мәсәлән «Молтаны падшаһы» нағылында (Азәрбајчан нағыллары, 4-чү чилд) падшаһ өз кәлинини, сонра да өз гызыны өзүнә арвад етмәк истәдији үчүн оғлу тәрә-финдән өлдүрүлүр. Јахуд, «Нахырчы» нағылында (Азәр-бајчан нағыллары, 4-чү чилд) бир ифритә гарынын фит-васы илә нахырчы өз күнаһсыз арвадыны өлдүрүр. «Кәсик баш» нағылында ата өз доғма гызыны өлдүрт-дүрүр. Лакин бунларын һеч бири фачиә дејилдир. Ган төкмә илә әлагәдар һәр бир тоғгушма, һәр бир әһвалат фачиә адландырыла билмәз. Ону да демәк ләзым-дыр ки, тәрәггијә гаршы мүбаризә апаран гүввә-ләри тәмсил едән вә бу савашда һәлак олан «гәһ-рәманын фәалијјәти»ндә фачиәви характер олмады-ғы үчүн онун тәлеји дә фачиә мәнхусу дејилдир. Мәсә-лән, Кукрыникләрин «Сон» таблосунда Һитлерин вә онун әлалтыларынын һәлакы сәһнәси буна парлаг ми-салдыр. Өлүмә мәнхум олан бир мұһитлә бағлы гүввә-ләрин, сүжет вә сурәтләрин тәлеји јалныз о заман фачи-әви мән'на газаныр ки, онлар мүртәчә ичтимаи гүввәләри әвәз едәчәк мүтәрәгги ичтимаи гүввәләри көрә билсин-ләр; бунунла әлагәдар онлар өзләринин кечмиш мұһа-физәкар мөвгеләрини анламыш олсунлар вә јенилијә мејл, сә'ј кәстәрмәклә өз күнаһларындан тәмизләнмәјә чәһд кәстәрсинләр. Дејиләнләрдән белә нәтичә чыхар-маг ләзымдыр ки, фачиәвилик бир-биринә зидд олан ашағыдакы ики ситуасијада баш верир: 1) јахын кеч-мишдә мүтәрәгги чәһдләр кәстәрән, һазырки вәзијјәтдә исә һәр чүр имканлары түкәнән, лакин буну баша дүш-мәдән өзүнүн һағлы олдуғуна инанан, һәм дә өзүнүн гә-ләбәсинин инсанлара фајда верә билчәјинә инам бәслә-јән, тарихән исә өлүмә мәнхум гүввә мәһв едилдикдә; 2) чәмијјәтин кәләчәјә мәнхус мүтәрәгги мејлләрини ифа-дә едән гүввә мәһвә мәнхум олдуғда. һәмин гүввә мәһз она көрә мәһвә мәнхумдыр ки, о, әлверишли објектив шәраитин јетишмәсини көзләмәдән вахтындан әввәл фә-алијјәтә башлајыр, јахуд мүбаризәнин кедишиндә чид-ди сәһвләрә јол верир. Тарихән мәһвә мәнхум шәр вә мұһафизәкар гүввәләр өлүм саатларынын јахынлашды-ғыны көрәндә азадлыг уғрунда мүбаризә апаран мүтә-рәгги гүввәләрин һеч вахт мұрачиәт етмәдији сон дәрә-чә вәһши васитәләрә әл атырлар.

Сөзүн һәгиги мән'насында фачиәвилијин маһијјәти

¹ Азәрбајчан нағыллары, ики чилдә, 2-чи чилд. Бақы. 1970, сәһ. 187 — 188.

һәҗат наминә өлүм демәкдир. Мәһз буна көрә дә жени, мүтәрәгги һәҗат, мәһвиҗат уғрунда мүбаризә заманы истәр коллективин, истәрсә тәк-тәк гәһрәманларын агибәти фачиә илә нәтичәләнирсә, бу һеч дә о демәк деҗилдир ки, көһнәлиҗә гаршы мүбаризә апаран женилиҗин мәһви чәмиҗјәтин көләчәк мүтәрәгги инкишафы үчүн һеч бир из гоҗмадан силиниб кедир. Әксинә, фачиәвилиҗин бөҗүк әһмиҗјәти ондадыр ки, о, жени һәҗат уғрунда, инсанлығын сәәдәти уғрунда мүбаризәдә баш верир:

Һәлә фолклора мәхсус фачиәвилиҗин шәрһинә кечмәздән әввәл ону да деҗәк ки, тарихи зәрурәт үзүндән женилик тәрәфиндән көһнәлиҗин мәһвиндә һеч бир фачиәвилик жохдур. Мәсәлән, социалист ингилабы нәтичәсиндә капитализмин мәһви фачиә деҗилдир, јахуд да «Шаһ Исмаҗыл» дастанында Әдил шаһын өлүмү фачиә деҗилдир.

Тарихи зәрурәт үзүндән кечмишин мәһвиндә фачиәвилик ахтармаға чалышан бә'зи «тәдгигатчылар» Ф. Енжелсин «Аиләнин, хүсуси мүлкиҗјәтин вә дөвләтин мәншәји» әсәринә иснад едирләр. Ф. Енжелс һәмнин әсәриндә көстәрир ки, матриархатын патриархатла әвәз олунмасы, һабелә бунунда әлагәдар полигам аиләнин моногам аилә илә әвәз олунмасы тарихи инкишаф процесиндә мүтәрәгги һалдыр. Дикәр тәрәфдән, Ф. Енжелсә көрә, ана һүгугунун деврилмәси гадын чинсинин үмүдүнҗа тарихи мәғлубиҗјәти иди.¹ Көрүндүҗү кими бурада фачиәвилик, деврилән, мәһв едилән игтисади гурулуша аид олмаҗыб, бәшәриҗјәтин бөҗүк бир гисмини тәшкил едән гадынлығы аиддир. Шүбһәсиз ки, матриархатын патриархатла әвәз олунмасы чәмиҗјәтин инкишафында мүтәрәгги бир һалдыр. Лакин гадынлығын истәр һүгуги чәһәтдән, истәр ичтимаи вәзиҗјәтинә көрә асылы вәзиҗјәтә дүшмәси һеч дә чәмиҗјәтин һәҗатында мүтәрәгги һал саҗыла билмәз.

Матриархатын патриархатла әвәзи илә әлагәдар гадынлығын фачиәси ондан ибарәт иди ки, гадынлығын узун бир тарихи дөвр әрзиндә өз зәкасы вә әмәли фәалиҗјәтинә көрә чәмиҗјәтин һәрәкәтвәриччи гүввәсиндән дөнүб онун бир нөв әләвәсинә чеврилди.

Фолклорда фачиәвилик узун бир тәкамүл јолу кечмишдир. Бу процес гәбилә гурулушуна мәхсус коллек-

¹ Ф. Енжелс. Аиләнин, хүсуси мүлкиҗјәтин вә дөвләтин мәншәји, Азәрнәшр, Бақы, 1971, сәһ. 59—60.

тивләрин кортәбни-бәдии фантазиҗасындакы сүжетләрин фачиәсиндән башлаҗыб епик нағыллар, баҗатылар вә дастанларда тәзаһүр едән фачиәләрә гәдәр инкишаф тарихинә маликдир. Кечә-күндүзүн, фәсилләрин бир-бирини әвәз етмәси, кортәбни гүввәләрин тәрәтдиҗи фәләкәтләр вә гәзалар, тәбиәтдә үзви аләмин «өлүмү» вә јенидән «дирилмәси», инсанын өзүнүн вә өлүмүнүн сирләри, хеҗирлә шәрин, ишыгла зүлмәтин мүбаризәси фолклорда чох заман фачиәви образларда өз әксини тапмышдыр. Лакин инсанлығын сәәдәти уғрунда мүбаризә чох заман хеҗир гүввәләрин шәр гүввәләр үзәриндә тәнтәнәси илә нәтичәләнмишдир.

Инсанын әзән, онун һәҗатыны тәһлүкә алтына алан кортәбни гүввәләр гәдим фолклор нүмунәләриндә шәр гүввәләр кими тәгдим олунмушдур. Бу гүввәләр фолклорумузун гәдим жанрларында олан әсатирләрдә, әфсанәләрдә, сәһрли нағылларда анимистик, антропоморфик вә с. сурәтләрдә тәчәссүм тапмышдыр. Лакин фачиәвилик инсан кортәбни гүввәләрин өз үзәриндә һөкмиранлығыны һисс етмәҗә башладығы вахтдан јаранмыр. О, инсанда мүәҗҗән тәбиәт гүввәләри үзәриндә гәләбәҗә инам ојандығы вә онлар инсанын тәсәввүрүндә әсрарәнкизлиҗини итирдиҗи замандан башлаҗараг меҗдана кәлир. Ичтимаи инкишафла әлагәдар ирәлиҗә доғру илк аддымлар атан инсан мүәҗҗән дөврдән сонра бир сыра тәбиәт гүввәләринә гаршы гәләбә инамы илә мүбаризәҗә гошулур. Бу мүбаризә исе чох заман инсанлығын хеҗринә гәләбә илә нәтичәләнмир. Бә'зән инсан тәбиәт гүввәләри гаршысында ачиз галыб мәһв олур. Белә һалларда фачиә баш верир.

Беләликлә, фачиәвилик гәһрәманлығыла әлагәдардыр вә онлар бир-бирини тамамлаҗыр. Мәсәлән, «Авеста»да ишығын зүлмәтлә, хеҗирин шәрлә мүбаризәси белә тәсвир олунур: Вуру-каша (Хәзәр дәнизинә ишарәдир) тәләтүмә кәлди, ағ көпүклү далғалар шаһә галхды. Улдузларын башчысы Тиштири гаранлығы дивләринин башчысы Апаошла дөҗүшә киришди. Тиштири Апаошла үч дәфә вурушду. Биринчи дәфә о, Апаошла саваша көзәл бир оғлан, икинчи дәфә гызыл буҗнузлу өкүз, үчүнчү дәфә гызыл гулаглы, гызыл тәрликли ағ кәһәр ат шәклиндә кәлди. Үчүнчү вурушда мәғлуб олан Тиштири фәрҗад гопарараг дөҗүш меҗданыны тәрк етди. О, инсанлардан көмәк истәди. Инсанларын вердиҗи гурбанлар-

дан гүвәт алан Тиштири јенидән дөјүш мејданына гә-
јытды вә Апаошу мәғлубијјәтә уғратды.

Әфсанәдән көрүндүјү кими, инсанлар кортәбии гүв-
вәләрә гаршы мүбаризәдә бир чох фачиәләрә дүчар ол-
мушдур. Анчаг хејир гүввәләрин шәр гүввәләрлә тог-
гушмасы нә гәдәр фачиәли олса да вуруш хејир
гүввәләрин тәнтәнәси илә нәтичәләнир. Беләликлә, фа-
чиә гәһрәманлыгла говушан јүксәк бир әмәллә тамам-
ланыр. Лакин фачиәвилијин гәһрәманлыгла чулғалаш-
масы јалныз бунула битмир. Фачиәвилик фолклорда
гәһрәманлыгла вәһдәт һалында јараныр. Гәләбәјә инам
бәсләјәрәк гәһрәманчасына мүбаризәјә киришән гүввә
мәғлубијјәтә дүчар олдугда фачиә баш верир.

Фолклор үчүн сәчијјәви олан белә бир чәһәт диггәти
хүсусилә чәлб едир: кортәбии гүввәләрә гаршы мүбаризә
әпаран инсан мүбаризә просесинин мүхтәлиф мәрһә-
ләләриндә фачиәјә уғраса да үмумијјәтлә, мүбаризә
гәһрәманлығын тәнтәнәси илә нәтичәләнир. Фолклора
мәхсус бу никбинлик инсанын кортәбии гүввәләр үзә-
риндә һәгиги гәләбәсинин әкс-сәдасы кими сәсләнир.

Јери кәлмишкән ону да демәк ләзимдыр ки, инса-
нын кортәбии гүввәләрә гаршы мүбаризәси просесиндә
фачиәвилијин мәнбәјини тәшкил едән гүввәләр нисби
мәнада гара, шәр гүввәләр кими мејдана чыхырлар.
Өзү дә хејирлә шәр арасында гүввәләр нисбәти хејир
гүввәләрин һесабына даим артыр. Инсанын әмәк фәа-
лијјәтинин кенишләнмәси вә мәнәвијјәтинин зәнкин-
ләшмәси илә әлагәдар адамлара әввәлләр әлчәтмаз гүв-
вәләр кими көрүнән тәбиәт гүввәләри мүәјјән дөвр
кечдикдән сонра онларын гаршысында тәслим олур вә
өз әсрәрәнкизлијини итирир. Беләликлә, әввәлләр инсан-
лыға гаршы дуран бир чох тәбиәт гүввәләри заман кеч-
дикчә онун һавадарына чеврилир. Һәркаһ гәдим әсатир-
ләрдә, әфсанәләрдә, сәһрли нағылларда хејир узун гә-
зијјәләрдән сонра чох чәтинликлә дә олса шәр үзә-
риндә гәләбә чалырса, бу һәр шејдән әввәл, кәлә-
чәкдә хејирин шәр үзәриндә гәләбәси һаггында коллек-
тив зәканын фәһми, халгын бәдии тәфәккүрүнүн кәлә-
чәјә никбин мүнәсибәтинин ифадәси иди.

Синифли чәмијјәтин мејдана кәлмәси илә әлагәдар
фачиәвилик ичтимаи бәлалар әлејһинә коллективин
мүбаризәсиндә өз әксини тапыр. Бу тоггушмада мүтә-
рәгги гүввәләрин фачиәси фолклорда даһа мүкәммәл

фачиәвилик формасы кими чанландырылыр. Бу гәбил-
дән олан фачиәвилијә фолклорун мүхтәлиф жанрла-
рында — бајатыларда, нағылларда, дастанларда раст
кәлирик. Фолклорун мүхтәлиф жанрларында өз әксини
тапан фачиәвилик бәзән бүтөв бир халгын, бәзән дә ај-
ры-ајры инсанларын тәлеји илә бағлы олур.

Тәәччүблүдүр ки, Азәрбајчан фолклорунда бүтөв
халгын тәлеји илә бағлы фачиәвилији әкс етдирән там,
биткин әсәрләрә раст кәлмирик. Истәр-истәмәз белә бир
суал мејдана чыхыр: бәлкә Азәрбајчан халгынын тәлеји
илә бағлы тарихи фачиәләр баш вермәмишдир? Тарихи
фактлар кәстәрир ки, Азәрбајчан халгы јаделлиләрин
басгынларына чох мәрүз галмыш вә өз истиглалијјәти
уғрунда апардығы мүбаризәдә бөјүк фәлакәтләрә дүчар
олмушдур. Мәсәлән, әрәб истилаларына гаршы Азәрбај-
чан халгынын апардығы мүбаризә фачиә илә нәтичә-
ләнмишдир. Монгол-татар ишғалына, һабелә Иран шаһ-
ларынын, түрк султанларынын зүлмүнә, әсарәтинә
гаршы халгын азадлыг мүнәрибәләри фачиәләрлә долу-
дур.

Лакин халг бу тарихи һадисәләри әкс етдирән сә-
нәт әсәрләри јаратмамышдыр. Доғрудур, бу тарихи һа-
дисәләрлә бағлы бир чох рәвәјәтләр, эпизодлар јаран-
мыш вә онлар ағыздан-ағыза кечәрәк һафизәләрдә ја-
шамышдыр.

Ичтимаи һадисәләрлә бағлы фачиәвилик аз-чох өзү-
нүн мүкәммәл ифадәсини ашиганә дастанларда тап-
мышдыр. «Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм», «Тәһир
вә Зәһрә» дастанлары бу чәһәтдән характерикдир. Бу
дастанлары бирләшдирән үмуми чәһәт онларын һәр үчү-
нүн ашиганә дастан олмасыдыр. Фачиәвилик исә тәмиз,
үлви бир мәһәббәтлә, бир-бирини севән вә вүсала јетмәк
истәјән ики ашигин тәлеји илә бағлыдыр. Лакин һәр үч
дастанда фачиәвилији доғуран сәбәб башга-башгадыр.

«Лејли вә Мәчнун» дастанында фачиәјә сәбәб фео-
дал дүнјасына сығмајан бөјүк мәһәббәтдир. Феодал
дүнјасынын мәчнун һесаб етдији Гејс дөврүнүн ән
ағыллы, зәкалы адамыдыр. Мәчнунун фачиәси дә онун
өз зәманәсинә сыға билмәјән зәка саһиби олмасында-
дыр.

Мәчнунун феодал гајдаларынын, дини адәтләрин
әксинә баш әјдији азад севки о дөврүн адамларына гә-
бахәт кими көрүнүр. Буна көрә дә Мәчнун өзүнүн гү-

сурсуз, күнаһсыз олдуғуну һеч кәсә анлада билмир. Инчә, һәссас дүғуларынын һәр аддымда тәһгир олундуғуну көрән Мәчнун феодал дүнјасында өзүнә сығыначаг, дәрдинә шәрик ахтарыр. Лакин ахтарышларынын әбәс олдуғуну анлајыб инсанлардан, ону мәнкәнә кими сыхыб әзән феодал дүнјасындан узаглашмаг истәјир. О, һара кетсин? Онун јашадығы зүлмәт, чәһаләт дүнјасынын һәр јериндә наданлыг, зүлм, рәзаләт һөкм сүрүр. Мәһз буна көрә дә Мәчнун инсанлардан гачыр. Мәчнун үрәјинин дәрдини демәк, бөлүшдүрмәк үчүн бир кимсә билмәдијиндән дағлары, дашлары, сәһралары, һејванлары өзүнә һәмдәм сечир. Лејли исә өз талејиндән шикајәтләнәрәк, һејванлара, шамын башына доланан пәрванәјә һәсәд апарыр.

Бүтүн бунлар гадыны алыныб-сатыла билән бир әшја һесаб едән феодал дүнјасынын гајда-ганунлары әлејһинә үсјан иди. Мәчнун зүлмәт дүнјасында әлиңә мәш'әл көтүрүб инсанлыға өзүндән чох-чох сонра нәсиб олачаг бир сәадәт ахтарырды. Лакин бу сәадәт илә Мәчнун арасында кечилмәз сәдләр мөвчуд иди. Она көрә дә Мәчнунун һәмин зүлмәт дүнјасында јандырдығы бу кичик мәш'әл сәадәт әләминә апаран јолу ишыгландыра билмәзди.

Лејли вә Мәчнунун фачиәси садәчә олараг ики кәнчин фачиәси јох, феодал дүнјасында мұһафизәкар, мүртәчә адәт-ән'әнәләрә гаршы дуран, лакин чәмијјәтдә, һәлә көк атмамыш мүтәрәгги фикир вә идејаларын фачиәси иди. Бу һәм дә дастанда ислам дининин еһкамларына зидд азад севкинин фачиәси иди.

Орта әсрләрдә феодал дүнјасына, чаһил, мә'насыз адәтләрә, мәишәт гајдаларына, истибад гурулушуна дајаг олан дини әхлага гаршы бәшәри мәзмун вә әһәмијјәт кәсб едән јени әхлаг нормаларынын јаранмасы вә инкишафы илә әлагәдар мүбаризә башланыр. Лакин бу мүбаризәнин илк дөврләриндә мүтәрәгги әхлаги мұнасибәтләр, бәшәри адәтләр уғрунда мүбаризә апаран гүввәләр һәлә зәиф иди. Бу чарпышмада онларын мәғлубијјәтинин сәбәби дә бунунла изаһ олунмалыдыр.

Бу чәһәтдән «Әсли вә Кәрәм» дастаны даһа чох сәчијјәвидир. Дастанын әсас идејасы дини әгидәчә мүхтәлиф ики кәнчин дәрин мәһәббәти илә әлагәдардыр. Дини хурафатын јаратдығы учурумлар бу мәһәббәтин гаршысыны кәсә билмир. Бу ешг елә күчлү вә јенилмәз-

дир ки, ону һеч бир дини вә мұһафизәкар милли адәт сарсыда билмир. Онун гаршысында һеч бир манеә давам кәтирмир. Бу севки дини вә милли һүдудлар чәрчивәсиндә галмајыб бәшәри мә'на кәсб едән зирвәјә јүксәлир. Әслинин вә Кәрәмин саф, тәмиз ешги ики чәһәтдән ислам дининә гаршы дурур. Әввәлә, ислам дининдә ачыг севки күнаһ сајылыр. Икинчиси, ислам е'тигадына көрә мұсәлман өзкә динә хидмәт едән гадынла евләнә билмәз. Лакин дастанда бу «гадаған» мәһәббәт мәғбул сајылыр. Өзү дә һеч бир мә'нәви вә физики гүввә бу пак вә атәшин мәһәббәти сөндүрмәк игтидарында дејилдир. Лакин һәр бир дөврүн јазылмамыш ганунлары, давраныш нормалары вардыр. Бу нормаларын позулмасы ичтимаи мәзәммәтә кәтириб чыхарыр. Анчаг бу нормаларын өзләри дә мүтләг олмур, онлар даим јениләри илә әвәз едилир. Һәм дә јени нормалар мејдана кәлән кими күтләви шәкил алмыр. Онлар күтләвиләшәнә гәдәр мүхтәлиф тәзад вә сынагларла гаршылашыр. Бу кејфијјәт исә өз ифадәсини фольклордакы фачиәвеликдә тапыр.

«Әсли вә Кәрәм» дастанында бир тәрәфдә дини вә мұһафизәкар милли адәтләрдән кор-коранә јапышан гара гүввәләр, дикәр тәрәфдә исә милли вә дини һүдудлар чәрчивәсинә сығмајан, мүсбәт адәтләри мұдафиә едән мүтәрәгги гүввәләр дурур. Һәр ики кәнчин вүсала јетмәсини арзу едән мүтәрәгги гүввә зәһмәткеш халг күтләсидир. Гара гүввәләр исә дин хадимләри, руһаниләр вә ағалардыр. Дастанда зәһмәткеш халг гара гүввәләрә гаршы дуран ики кәнчин мәһәббәтинә мүсбәт мұнасибәт бәсләјир. Халг Әсли вә Кәрәми азад мәһәббәтин чарчылары кими севә-севә тәрәннүм едир, Әслини гызылкүлә, Кәрәми исә бәнөвшәјә, мұһафизәкар дини адәтләрин әсири олан Гара кешиши исә гаратикана бәнзәдир. Бунлара бахмајараг дастан фачиә илә нәтичәләнир. Фачиә орасындадыр ки, ики кәнч вүсала јетмәдән һәјатдан накам кедир. Лакин онлар чисмән мәһв олсалар да, мә'нәви чәһәтдән гәләбә чалырлар.

Дастан елә тә'сир бағышлајыр ки, санки Әсли илә Кәрәм өлмүр, мәһәббәт аловларында әријиб кедирләр. Бу ики севкили нә гәдәр нәчиб, кејирхәһ истәк-арзуларын чарчысы кими чыхыш етсәләр дә бу арзуларын һәјат кечирилмәси о дөврдә мүмкүн дејилдир. Мәсәлә јалныз онда дејилдир ки, онлар һәләлик кечилмәси мүмкүн олмајан сәдләри ашмаг, өзләриндән гат-гат үстүн

олан гара гүввэләри јыхмаг уғрунда мүбаризә апарырлар. Мәтләб бурасындадыр ки, онлар өз мүбаризәләриндә инсанын сәадәти јолунда ән бөјүк манәә кими дајанан дини сәдләри ашмаға нанл олурлар. Мәһәббәт һәр шејдән күчлү чыхыр. О, динә, ејни заманда өлүмә галиб кәлир. Она көрә дастаны јарадан халг өз тәмиз вә үлви мәһәббәтләри уғрунда өлүмә кедән, мүгәддәс һиссләрини һәјатда һәр шејдән үстүн тутан Әсли вә Кәрәмә алгыш охујур, онларын мәһәббәтини дилләр әзбәри едир, адларыны әбәдиләшдирир.

«Әсли вә Кәрәм» дастанында фачиәни доғуран башлыча сәбәб дин вә онунла әлагәдар адәтләрдирсә, «Таһир вә Зәһрә» дастанында фачиәни шан-шәһрәт, вәр-дәвләт һәрислији доғурур. «Әсли вә Кәрәм» дастанында олдуғу кими «Таһир вә Зәһрә» дастанында да бута (талә, гәзавү-гәдәр тәрәфиндән бәхш едилмиш ешг бадәси) апарычы рол ојнамыр. Таһирлә Зәһрә ушаглыгдан бир јердә бөјүјүр, боја-баша чатыр вә нәһәјәт, бир-бирини севирләр.

Дастанда кәстәрилик ки, һатәм Солтан сәрвәт вә һакимијјәт наминә өз доғма гардашыны, гызыны вә гардашы оғлуну фәлакәтә салыр. Бурада да ики гүввә арасында мүбаризә кедир. Бир тәрәфдә таҗ-тахт һәрисли һатәм Солтан, диқәр тәрәфдә исә өз тәмиз вә бөјүк мәһәббәтини һеч бир мадди сәрвәтә дәјишмәк истәмәјән, мә'нәви паклығы, азад мәһәббәти һәр шејдән үстүн тутан ики кәнч — Таһир вә Зәһрә дурур. Онлар мә'нәви чәһәтдән нә гәдәр әнқин вә уцадырларса, физики чәһәтдән өзләриндән мүгајисә едилмәјәчәк дәрәжәдә үстүн олан гара гүввәләрә гаршы дурурлар. Онларын фачиәси дә мәһз бундадыр. Дастанда Таһирә сәрвәт, таҗ-тахт газанмаг имканы да нәсиб олур. Белә ки, һәштәрхан султаны өз таҗ-тачыны Таһирә вериб ону өз гызы Сона ханымла евләндирмәк истәјир.

Лакин Зәһрәсиз һеч нә Таһирә тәскинлик вермәк итидарында дејил. Таһирин нәзәриндә дүнјада Зәһрәнин ешгиндән үстүн вә гијмәтли һеч бир шеј јохдур. Ашағыдаки парчадан бу хусусијјәт ајдын көрүнүр: Нәрқиз ханымын Баһар бағчасында сејрә чыхан Таһир Мирзә көрүр ки, бир бұлбұл күлүн јарпағыны үзүб чәкир көјә, ордан бурахыр, сонра шығыјыб јарпаг көјдә икән јенә тутур. Таһир тамаша еләјирди, бұлбұл јарпағы бир дә чәкиб бурахды. Күл јарпағы бир гаратикан колунун

үстүнә дүшдү. Бұлбұл архадан шығыјыб ону көтүрмәк истәјәндә үрәјиндән санчылды гаратикан гәләмәсинә. Бұлбұл сүрүнә-сүрүнә кедиб башыны күлүн јарпағынын үстә гојду вә чан вермәјә башлады. Бу сәһнәни сејрәдән Таһирин дәрди чоша кәлди вә деди:

«Бұлбұл, сән мәни гандырдын,
Күлшән бағы доландырдын,
Ахыр одуна јандырдын
Јазыг хан Таһири, бұлбұл!»¹

Таһир үчүн ән бөјүк нә'мәт мәһәббәтдир, о, севкилиси јолунда өлүмү Зәһрәсиз кечән ән хош күнләрдән, һәјатдан үстүн тутур.

Бу чүр фачиәләр ичтимаи-мәишәт конфликтләри формасында өзүнү кәстәрән тарихи фачиәвилијин тәзаһүрүдүр. Белә фачиәвилијә јалныз дастанларда дејил, бајатыларда да тез-тез раст кәлирик:

Еләми күл истана,
Шәһ дүшә, күл истана
Ајыг ол шејда бұлбұл
Хар гонар күлүстана.²

Вә јахуд:

Јар күлү телә бағлар,
Кәмәрин белә бағлар.
Бұлбұл учуб, күл солуб,
Вирандыр белә бағлар.³

Фачиәдә гәһрәманын өлүмү мүтәрәгги гүввәләрин мүвәггәти олараг сәһнәдән кери чәкилмәси кими гијмәтләндирилмәлидир. Белә ки, халг һеч вахт кәләчәк гәләбәјә инамыны итирмир. Фачиәдә чох заман гәһрәманын өлүмү онун мүбаризәдә мә'нәви гәләбәсинин тәнтәнәси кими сәсләнир.

Халгын азадлыг уғрунда мүбаризәсиндән доған фачиә мүтләг бу чарпышманын јени, даһа парлаг мәрһәләсини шәртләндирир. Даһа доғрусу, фачиә гәһрәманылығын финалыдыр, о, гәһрәманылыгла тамамланмалыдыр. Бу чәһәт өз бәдии ифадәсини фолклорда тапыр. Мәсәлән, халг өзүнүн истәк вә арзуларыны «Короғлу» гәһрәманылыг дастанында бәдии формада чанландырмышдыр. Өзү дә халгын һафизәсиндә һәкк олунан, лакин рәвәјәт-

¹ Азәрбајҗан дастанлары, беш чилдә, 1-чи чилд, Бақы, 1965, сәһ. 123.

² Б а ј а т ы л а р, Азәрнәшр, Бақы, 1960, сәһ. 153.

³ Јенә орада, сәһ. 155.

ләрде, тарихи эпизодларда шифаһи шәкилдә јашадылан бабәкләр, чаванширләрлә бағлы фачиәләрден «Короғ-лу» дастаны чох шеј әхз етмишдир. Тәәсүф ки, мүәјјән сијаси-ичтимаи вә тарихи сәбәбләрә көрә һәмјән тарихи фачиәләрин өзләри дастана, нағыла чеврилә билмәмиш-ләр.

4. ФОЛКЛОРДА КӨЗӘЛЛИЈИҢ ТӘЧӘССУМУ

Фолклорда көзәллик анлајышы чох кениш мә'наја маликдир вә өзүнү халгын һәјат һадисәләринә, инсана мүнәсибәтиндә тәзаһур етдирир. Көзәллик анлајышы халгын естетик идеалы, үлвелик, гәһрәманлыг, фачиә-вилик илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Көзәллик анлајышы бүтүн бунларын һамысыны өзүндә әкс етдирдији кими, һәм дә онларын васитәсилә тәзаһур едир.

Фолклорда көзәллик анлајышынын маһијјәти инсани ләјагәт, инсана мәхсус мүсбәт мә'нәви кејфијјәтләрлә сых бағлыдыр. Бу мәзијјәтләр инсана мәхсус һәм мә'нә-ви вә һәм дә чисмани кејфијјәтләрлә характеризә олу-нур.

Инсани көзәллијин — инсана мәхсус көзәл кејфијјәт-ләрин тәсвири вә гијмәтләндирилмәси марағлы бир тә-камүл јолу кечмишдир. Көзәллик һағгында анлајышын мәзмуну вә онун гијмәтләндирилмә дәрәчәси һәр шеј-дән әввәл халгын естетик идеалы илә әлағәдардыр. Шүбһәсиз ки, феодализм дөврүндә халг күтләләринин һәјат тәрзинин бәситлији вә јохсуллуғу, мә'нәви һәјатын мәһдудлуғу үзүндән көзәллик анлајышы чох да дәрин мә'на кәсб едә билмәмиш вә көзәллијә мүнәсибәт биртә-рәфли олмушдур. Она көрә дә феодализмдин илк дөврлә-риндә фолклорда инсани көзәллик әсасән мә'нәви камил-лик илә дејил, физики камиллик илә мүәјјәнләшмишдир. Н. Г. Чернышевски кәстәрирди ки, фолклорда инсани көзәллик мә'нәви камилликдән даһа чох физики камил-лик кими гијмәтләндирилир.

Әлбәттә, мә'нәви көзәллијин образлы ин'икасы кәнд-ли фолклоруна јад дејилдир. Лакин феодализм дөврүндә халг күтләләринин һәјат тәрзинин игтисади чәһәтдән бәситлији вә јохсуллуғу мә'нәви һәјатын мәһдудлуғуну мүәјјән едир. Биз феодализм дөврүнүн мә'нәви һадисә-ләринин бу чүр гијмәтләндирилмәсинә рус ингилабчы

демократларынын әсәрләриндә, һабелә һекелин «Есте-тикаја даир мүһазирәләр» әсәриндә раст кәлирик. Фолклора бөјүк рәғбәт бәсләјән Кете дә бу фикирдә ол-мушдур.

Феодализм дөврүнүн фолклорунда көзәллик идеа-лынын мәһдудлуғу һәр һансы халгын милли хүсусијјәт-ләриндән төрәмәмиш, бу һәр шејдән әввәл һәмјән дөврдә кәндли синфинин объектив вәзијјәти илә бағлы олмуш-дур.

Чәмијјәтин бу мәрһәләсиндә, мәһдудлуғ јалныз кө-зәллик һағгында тәсәввүрләрә дејил, ејни заманда халг күтләләринин естетик идеалына да аид олур. Бу, һәр шејдән әввәл. В. И. Ленинин дедији кими, кәндлинин јарымдини, јарыммүлкијјәтчи тәбиәтиндән доғур. Бе-лә бир тарихи шәраитдә Азәрбајчан фолклорунун мә'нә-ви көзәлликлә бағлы гијмәтли фикирләр ирәли сүрмәси онун зәнкинлијинә дәләләт едир.

Азәрбајчан фолклорунда көзәллик анлајышы заман кечдикчә дәринләшмиш, онда чисмани көзәллији мә'нә-ви көзәлликлә тамамламаға мејл күчләнмишдир.

Фолклорда әшја вә предметләрә мәхсус мүтәнасиб-лик аһәнкдарлыг өз ифадәсини тапыр.

Шифаһи халг јарадычылыгы тәбииликдән, һәјати-ликдән узағ, гондарма аһәнкдарлыға јабанчыдыр. Онун нүмунәләриндә көзәллик һағгында халг дүшүнчәләри-нин чаныны, руһуну инсани көзәллик һағгындакы фи-кирләр тәшкил едир. Фолклорда чисмани көзәллик әл-ван, рәнкарәнк бојаларла верилмишдир. Азәрбајчан на-ғылларында, дастан вә бајатыларында гадына мәхсус көзәллик анлајышынын парлаг нүмунәси верилмишдир. Мәсәлән, дастанларда көзәл гадын белә тәсвир олунар: ал јанағ, ајна габағ, бұллур бухағ, дүрдәнә дишли, пија-лә көзлү, гашы каман, киприји ох, ағзы пүстә, додағы гајмағ, синәси мәрмәр, боју узун, кәрдәни мина, инчә бел, шүмшад бармағ вә с.

Азәрбајчан ел әдәбијјатында ислам дининин әксинә оларағ гадынын харичи көзәллији мисилсиз сәнәткар-лыгла мәдһ олунмуш вә бу көзәллик инсан үчүн һәја-тын бөјүк төһфәси һесаб едилмишдир.

Ислам дининә көрә гадына, онун чазибәдарлығына мәфтунлуғ, үмумијјәтлә, гадына мәхсус көзәлликләрдән мә'нәви зөвғ алмағ, онун көзәл мәзијјәтләрини тә'рифлә-мәк һарамдыр. Она көрә дә ислам дини гадыны гапалы

һәҗат кечирмәҗә вадар едир, онун үзүачыг, чадрасыз кәзмәсини, бәр-бәзәк вә зиһнәтини, чисмани кеҗфијјәт-ләрини нүмајиш етдирмәсини күнаһ билир. Халг ше-риндә исә бунун әксинә олараг деҗилир:

Бу гара үздә нә вар?
Јад деҗән сөздә нә вар?
Көзәл көрмәк савабдыр,
Гој бахым көздә нә вар?

Фолклорда гадынын үзү күнәшә, аја, чаршаб исә онун габағыны кәсән булуда бәнзәдилир. Фолклор чисмани көзәллик, мүтәнасиблик инсан үчүн, хүсусилә гадын үчүн бөјүк гисмәт, жүксәк не'мәтләрдән бири сајылыр. Аталар сөзүндә деҗилир: «Оғланы камал илә, гызы чамал илә» вә ја «Чан алан бахышындан бәлли олар».

Көрүндүјү кими, халг гадыны инчә, зәриф јарашыглы бир мәхлуғ кими көрмәк истәјир. Фолклорун мүхтәлиф жанрларында заман кечдикчә, чәмијјәт ирәлијә доғру аддымладыгча бу фикир даһа гүввәтлә сәсләнмәҗә башлајыр: чисмани көзәллик мә'нәви көзәлликлә тамамландыгда даһа бөјүк мә'на кәсб едир. Она көрә дә халг харичи көзәллији аһәнкдәр сурәтдә дахили көзәлликлә бирләшдирмәји тәблиғ едән фикирләр ирәли сүрүр. Дәрин мүшаһидәләр елдә, обада белә гәнаәт јарадыр ки, чисмән көзәл олан мә'нән дә көзәл олмалыдыр. Харичи көзәллик дахили көзәллијин тәзаһүрүдүр.

Аталар сөзүндә деҗилир:

«Заһирдән батинә јол вар». «Үз үрәјин күзкүсүдүр». «Үзүнә бах, көнлүнү бил». «Ады көзәл оланын өзү дә көзәл олар».

Лакин һәҗатда һәмишә чисмани көзәллик мә'нәви көзәлликлә тамамланмыр. Харичи чәһәтдән гәшәнклијинә бахмајараг мә'нәви чәһәтдән јохсул оланлары, өз харичи көзәллији илә өјүнәнләри халг бәјәнмир. Белә һалларда гәшәнклик, харичи чәзибәдарлығ өз мә'насыны итирир. Харичән көзәл көрүнән адамын мә'нәви јохсуллуғу билинән кими о, истәр-истәмәз, өз көзәллијини итирир.

Шифаһи әдәбијјатда чисмани көзәллик илә ловғанмағ, өз јарашығыны бир чохларынын үрәјини «овламағ» мәгсәди илә нүмајиш етдирәнләр писләнилир.

«Инсанда камил көзәллик чисмани көзәлликлә мә'нәви көзәллијин аһәнкдар вәһдәтиндән ибарәтдир» фикри бу мәсәләнин һәлли үчүн әсла кифајәт деҗилдир. Көзәллик нисби аңлајышдыр, һәм дә диалектик мүнасибәтә вә бахыша мөһтач олан мүрәккәб бир естетик категоријадыр. Халгын өз јарадычылығында она нечә јанашдығы арашдырылса, мәсәләнин мүрәккәблији һағғында ајдын тәсәввүр јаранар.

Чисмани вә мә'нәви көзәллик барәдә үмуми сөһбәт ачмағ, әслиндә мәсәләнин маһијјәтинә тохунмағ онун һәллиндән јан кечмәк демәкдир

Бу мәсәләнин конкрет һәлли заманы нәзәрдә сахламағ лазымдыр ки, истәр мә'нәви, истәрсә чисмани көзәллији бәди и чәһәтдән мүлаһизә әсасында халг онларын һансы кеҗфијјәтләрә малик олдуғуну һәмишә көтүр-гој едир. Биз чисмани көзәллијә аид чәһәтләри јухарыда сәдаламышдығ. Инди исә мә'нәви көзәллијин маһијјәтини арашдырағ.

Мә'нәви көзәллији мүхтәлиф кеҗфијјәтләр сәчијјәләндирир. Бу кеҗфијјәтләр шифаһи әдәбијјаты јарадан халга мәхсүс мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтин инкишафындан асылы оларағ даима дәјишилир вә инкишаф едир. Халг ше'риндән көтүрүлмүш бир парчаја фикир верәк:

Ағ алма, көзәл алма,
Пајыздан әзәл алма.
Чиркин ал әсил олсун,
Бәдәсил көзәл алма.¹

Бурада «әсил» сөзү нәчиблик, заты тәмиз мә'насында ишләдилир. «Әсил», «нәчәбәт» аңлајышлары исә ел әдәбијјатында мүхтәлиф формаларда мә'наландырылыр. Бир чох һалларда гадынын нәчиблији, әсиллији онун башыашағы, мүти, аз данышан олмасы кими гүјмәтләндирилир. Азәрбајчан халг ше'ринин инчиләрини тәшкил едән устәднамәләрдә охујуруг.

Дад, һәзар чәкәрәм пәркарсыз саздан,
Вер, гуртар әлиндән нәзир-нијаздан,
Сөјләјән гарыдан, кәзәјән гыздан,
Күләјән кәлиндән лоту јахшыдыр.²

Аталар сөзүндә исә деҗилир:

¹ Бајатылар. Азәрнәшр, Бақы, 1960, сәһ. 109.

² Азәрбајчан дастанлары, 2-чи чилд, Азәрнәшр. Бақы, 1966, сәһ. 114.

«Күсәјән кәлиндән, күләјән гыздан
Чөлүн, бијабанын оту јахшыдыр».

Халгын мә'нәви мәдәнијјәти инкишаф етдикчә мә'нәви көзәллијин мә'наландырылмасы вә образлы ифадәси даһа да мүкәмәлләшир. Белә һалда мүтилик, аз данышмаг вә саир кими мә'нәви кејфијјәтләр көзәллији мә'наландырмаг үчүн кифајәт дејилдир.

Заман кечдикчә ел сәнәтиндә инсан мә'нәвијјатынын ин'икасы интим һиссләр, мөһдуд мөнафеләр чәрчивәсиндән чыхыр. Халг өз гәһрәманларыны инсанпәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик, мүдриклик, көзүтохлуг, фәдакарлык вә с. кејфијјәтләрлә зәнкинләшдирир. Аталар сөзүндә дејилир: «Палтары зијнәтләндирмәкдән әгли зијнәтләндирмәк јахшыдыр».

Шифаһи халг әдәбијјатынын инкишафынын һисбәтән илк дөврләриндә көзәллијин тәрәннүмүндә чисмани көзәллијин тә'рифи мә'нәви көзәллијин вәсфиндән, үмүмијјәтлә, даһа кениш вә үстүн јер тутур. Лакин ел јарадычылығы нүмүнәләриндә көзәллијин әсил маһијјәтини мә'нәви көзәллик тәшкил етдијини әсил маһијјәтин мә'нәви көзәлликлә тамамланмыр. Заһирән сысга, чәлимсиз, көркәмсиз, анчаг дахилән зәнкин адамлара һәјатда һәмишә тәсадүф олунмушдур. Белә һалларда фолклорда үстүнлүк мә'нәви көзәллијә верилир. Бајатыларда дејилир:

Үрәк ара олмасын,
Сынсын, јара олмасын.
Бәнзин гара олса да,
Гәлбин гара олмасын.¹

Бајатыда чох мүнәсиб ифадәләр сечилмишдир. Бурада «үзүн гаралығындан» дејил, «бәнизин гаралығындан» данышылыр. Белә ки, дилимиздә «үзүн гаралығы» даһа кениш мә'наја маликдир, һәм дә әхлаги чиркинлик анлајышыны еһтива едир. Халг «бәнизин гаралығыны» дөзүләси нөгсан сандығы һалда, үрәк гаралығыны дөзүлмәз һал кими исләјир. Бајатыларда дејилир:

Бу јерләрин дағы јох,
Бағчасы вар, тағы јох.

¹ Бајатылар, Азәрнәшр, Бақы, 1960, сәһ. 233

Чинси шабалыд чинси,
Көркәми вар, јағы јох.¹

Аталара гулаг асаг:

«Әтә бахма, дона бахма, ичиндәки чана бах».

Бурада чан маһијјәт, мәғз мә'насында ишләдилир вә хариҗи көркәмә, бәдән гурулушуна дејил, мә'нәви кејфијјәтә үстүнлүк верилир.

Фолклорда көстәрилир ки, инсанын даһили, мә'нәви аләмини дујуб анламаг үчүн јалныз көрмәк, ешитмәк кифајәт дејил, һәм дә билмәк, дахилә нүфуз етмәк ләзымдыр. Бу мүнәсибәтлә аталар сөзүндә дејилир:

«Үзүнә күлән достун гајыт бир гәлбин ара». Бу фикир бајатыларда белә ифадә олунмушдур:

Гәрәнфил әсди, нејлим,
Сәбрими кәсди, нејлим?!
Өзү дост, гәлбин гара,
Мән белә досту нејлим?!²

Азәрбајҗан шифаһи халг әдәбијјатында әсил инсани көзәллијин мә'нәви көзәлликләндән ибарәт олдуғуну тәсдиг едән мүдрик фикирләр чохдур. Әсрләр кечсә дә бу фикирләр өз гијмәтини сахламышдыр. Көзәлликлә әлагәдар халгын әлдә етдији нәтичә ондан ибарәтдир ки, бәшәри камиллијин мәғзини мә'нәви көзәллик тәшкил едир. Инсанын даһили аләминин зәнкинлијини мүәјјәнләшдирмәк үчүн өтәри мүшаһидә кифајәт дејилдир. Бунун үчүн сәраф олмаг, инсанын истәр мә'нәви, истәр чисмани мәзијјәтләрини сәбир вә диггәтлә арашдырма ләзымдыр.

5. ФОЛКЛОРДА МӘЗҖӘКӘВИЛИК

Фолклорда халг әмәјә, вәтәнә, мөвчуд ичтимаи гурулуша, һәјат тәрзинә вә көзәллијә мүнәсибәтиндә нәнкии өз естетик идеалыны тәсдигләјир, һәм дә естетик инкар васитәси илә һәгигәт, көзәллик, үлвелик, гәһрәманлык ме'јарына зидд олан јанлыш бахышлары рәдд едир. Нәмин инкар өз тәзаһүрүнү ејбәчәрлик, дүшкүнлүк, күлүнчлүк кими мүхтәлиф ифадә формаларында тапыр.

¹ Бајатылар, Азәрнәшр, Бақы, 1960, сәһ. 237.

² Јенә орада, сәһ. 221.

Бунлардан эн кәскини вә фәалы мәнһәкәвиликдир. О, сәнәтдә јумор вә сатира васитәсилә тәзаһүр едир. Лакин ичтимаи гүсурлара, зиддијјәтләрә, бәлалара гаршы һәр чүр тәнғиди мүнәсибәти сатирик вә јумористик адландырмаг олмаз. Әкәр тәнғид күлүш доғурмурса о, сатира вә јахуд јумор дејилдир. Она көрә дә фолклордаки һәр чүр мәнфи персонажи сатирик вә јумористик адландырмаг олмаз. Чүнки белә сурәтләр мүтләг мәнһәкәви маһијәтә малик олмалыдыр.

Шүбһәсиз ки, мәнһәкәвилик ејбәчәрлик вә рәзилликлә әлағәдардыр. Лакин ејбәчәр өзлүјүндә күлүш доғурмур. Н. Г. Чернышевскинин гејд етдији кими, ејбәчәр о заман күлүнч олур ки, өзүнү көзәл кими гәләмә версин.

Һәмчинин дүшкүнлүк дә өзлүјүндә күлүнч олмур. О, јалныз өзүнү үлви кими гәләмә вердикдә күлүнч вәзижәтә дүшүр.

Демәли, мәнһәкәвилијин мүнһүм әләмәтләриндән бири маһијјәтлә һадисә арасында јаранан зиддијјәтдир. Надан мүдриклик, күт даһилик, хәбис аличәнәблыг, чаһил алимлик иддиасында олурса халгын нәзәриндә күлүнч вәзижәтә дүшүр. Халг исә беләләринә истәһза едир, күлүр.

Сатирик күлүш амансыз маһијјәт дашыјыр. Бу күлүш сахта, сүн'и чилдләри, пәрделәри јыртыр. Онларын архасында кизләнен адамларын әсил симасыны ашкар едир. Бу заман маһијјәтлә һадисә арасындаки объектив зиддијјәт дејил, һәгигәти, керчәк мәзмуну пәрделәмәк мәгсәдини күдән сахта, мәнтигсиз һадисә илә маһијјәт арасындаки зиддијјәт ашкара чыхарылыр.

Фолклора мәхсус мәнһәкәвилијин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири ондан ибарәтдир ки, о, коллективә мәхсус олуб күтләви маһијјәт дашыјыр. Бу кејфијјәт күлүшү күчләндирир вә һәм дә дәринләшдирир.

Фолклорун керчәклијә естетик мүнәсибәт формаларындан бири олан мәнһәкәвилик јалныз ичтимаи гүсурлары ифша етмәклә кифајәтләнмир. О һәр чүр ејбәчәрлијә, чатышмазлыға, еләчә дә дини чәһаләтә гаршы дүшмән мөвгедән чыхыш едир. Ислам дини һәмишә Азәрбајчан фолклорунун тәнғид, күлүш объектләриндән бири олмушдур. Бу дин өзүнүн сахта, јалан вәһјләрини һәгигәт кими гәләмә верир вә онлары еһкамлашдырыр. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты исә бу вәһјләрә истәһза едир, онлары масгараја гојур. Мәнһәкәви күлүш

динин мүтләг һәгигәт кими гәләмә вердији ујдурмалары, сахта рәвајәтләри вә онларын маһијјәтини ашкара чыхармаға чәһд кәстәрир, динин мөвгәјини елә зәифләдир ки, о бу күлүшә таб кәтирә билмир. Она көрә дә ислам дини јалныз сатирик күлүшүн дејил, үмумијјәтлә, һәр чүр күлүшүн дүшмәни кими чыхыш едир.

Фолклорун динә гаршы тәнғиди мүнәсибәти мүхтәлиф формалара, истигамәтләрә маликдир. Аталар сөзүндә дејилир:

«Молла тулуг зурнасына бәнзәр, гарны долмаса сәси чыхмаз».

«Молла ашы көрдү, јасини јаддан чыхарды».

«Ах-вајла чыхар касыбын чаны, өләнәчән дејер — аллаһ кәримдир».

Зәһмәткеш халг тарихән ловғалығы, өзүнү тә'рифий хошламамышдыр. Јаландан өзүнү тә'рифләјәнләрә гаршы халг дејир: «Иддиасы тәрлан, өзү јапалаг».

Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында белә бир мә'рифәт тәлгин олунур: әкәр сән јахшысанса гој сәни башгалары тә'рифләсин. Һәм дә инсандаки јахшы чәһәтләр һеч заман халгын нәзәриндән гачмыр. Халг јахшыны гијмәтләндирмәји бачардығы кими, ејбәчәрлијә, сахтакарлыға да һәссас мүнәсибәт бәсләјир. Өз ејбини сахта јолларла өрт-басдыр етмәјә чалышанлар һаггында аталар дејир:

«Кечәл гызын нәји вар, дәмирдән бир дарағы».
«Кечәл, башыны јудун? Јудум да, дарадым да». «Ејби ким еләр? Ејбәчәр. Соғаны ким јејер? Дәрдәчәр».

Фолклор јарадычылары залым һөкмдарлары, истисмарчылары, чамааты сојуб талајан һакимләри јери кәлдикчә сатира ағәшинә тутмуш, халгда онлара гаршы нифрәт ојатмышдыр. «Ән горхулу диләнчи» адлы ләтифәнин гәһрәманы Тејмурләнк шәһәрдә диләнчиләрин һәддиндән артыг чоһалдығыны көрүп Молла Нәсрәддинә тапшырыр ки, диләнчиләрин сијаһысыны тутуб она версин. Молла сијаһыны һазырлајыб Тејмурләнкә тәгдим едир. Тејмурләнк көрүр ки, сијаһыда биринчи ад өзүнүнкүдүр. Һөкмдар бунун сәбәбини сорушдугда Молла Нәсрәддин чаваб верир ки, доғрудан да шәһәрдә ән горхулу диләнчи һөкмдарын өзүдүр. Чүнки ади диләнчиләр халгдан хаһиш вә јалварышла пәј диләндикләри һалда, һөкмдар, јә'ни Тејмурләнк халгдан һәр шеји зорла алыр.

Азәрбајҗан шифаһи халг әдәбијјатында өзләрини мүдрик, әдаләтли һаким кими танытдырмаға чәһд едән, әслиндә исә надан вә чаһил, залым вә шәһрәтпәрәст шаһлара, султанлара, хаганларә гаршы кәскин сатира вә инчә күлүшлә долу мүнәсибәт вар. «Молла кимә күлүр?» адлы ләтифәдә бәрк гәзәбләнмиш Тејмурләнк бир нәфәрә јүз чубуг вурмағы әмр едир. Молла Нәсрәддин Тејмурләнкин бу әмринә күлүр. Тејмурләнк даһа да гәзәбләнир вә һәмин адама беш јүз чубуг вурмағы әмр едир. Молла јенә күлүр. Тејмурләнк чубугларын сајыны минә галдырыр. Молла јенә күлүр. Тејмурләнк даһа да гәзәбләниб Молла Нәсрәддинә дејир: сән мәнәми күлүрсән? Молла чавабында билдирир ки, јох, али һөкмдар, мәкәр мән сизә күлмәјә чәсарәт едә биләрәмми? Мән әслиндә аллаһа күлүрәм, она көрә ки, о, һәлә чубуг ағрысыны дадмамыш сәнин кимисини бизә һөкмдар едиб. Мәкәр бир адама да мин чубуг вурмаг олармы?

Халг һәмишә хејирхаһлыгдан, әдаләтдән узаг олан, лакин чамаата өзүнү хејирхаһ вә әдаләтли кими танытдырмаға чалышан һөкмдарлара ачы-ачы күлмүш, онлара јалтаглананлары, мәдһијјә охујанлары да ифша етмишдир. «Молла һәгигәти ашкар едир» адлы ләтифәдә кәстәрилер ки, бир дәфә Тејмурләнк Молла Нәсрәддини горхутмаг, һәм дә ону утандырмаг мәгсәди илә она дејир: Молла, дүнән бир мәчлисдә адамлар мәни тәрифләјәндә сән дә орада олмусан, амма мәним әдаләтлилијим һагда һеч бир сөз демәмисән. Молла һалыны позмадан тәмкинлә она чаваб верир ки, бу јаландыр. Чүнки һәнинки дүнән, һеч вахт һеч бир мәчлисдә мән сәнин хејирхаһлығын һаггында тәриф ешитмәмишәм.

Азәрбајҗан фолклорунда өзләрини мүдрик, ариф, һәм дә көрәмәт саһиб кими танытдырмаға чалышан, әслиндә исә чамаата јалан сатан, ријакар, түфејли һәјат кечирән, мин бир фырылдагла адамлары сојан сејидләрин, шејхләрин, дәрвишләрин һәгиги симасы халгын даима истәһза объекти олмушдур.

«Молланын мүдриклији» адлы ләтифәдә Молла Нәсрәддин өзүнү мүдрик кими гәләмә верән бир дәрвиши сынагдан кечирмәк үчүн она бир нечә суал верир. Дәрвиш исә Молланын суалларынын һеч биринә чаваб верә билмир. Иши баша дүшән дәрвиш өзүнү чәтин вәзијјәтдән гуртармаг үчүн дејир: мән сәнә елә суаллар верәрәм ки, онлара һәнинки сән, лап сәнин бабан чаваб верә бил-

мәз. Молла дәрвишә билдирир ки, чавабсыз суал јохдур. Дәрвиш Молла Нәсрәддинә белә бир суал верир: де көрүм мәним саггалымда нечә түк вар? Молла билдирир ки, мәним ешшәјимин гујруғундакы гәдәр. Дәрвиш буну сүбута јетирмәји тәләб едәндә Молла рәгибинә тәклиф едир ки, әкәр инанмырсан сај, бах.

Азәрбајҗан фолклорунда өзүнү алим, мүдрик кими танытдырмаға чалышан надан, фырылдагчы руһаниләрин ифшасына һәср олунмуш белә көзәл сәнәт нүмунәләри чохдур. Халг әдәбијјатында аллаһын гадирлијини, биличиләр-биличиси олмасыны шүбһә алтына алан инчә јумор вә кәскин сатира диггәти хүсусилә чәлб едир. «Аллаһын көзү» адлы ләтифәдә аллаһын биличиләр-биличиси олмасы мұзакирә олунур. Ләтифәдә Молла Нәсрәддиндән сорушурлар: Молла, аллаһын көзү вармы? Молла билдирир ки, вар, амма бирчә көзү вар. Һәмин көз дә онун тәпәсиндәдир. Она көрә дә о, јердәки инсанлары көрә билмир. Һәрдәнбир әлини јерә узадыр, әлине кечәни башы үзәринә галдырыб бахыр. Әкәр һәмин адам онун хошуна кәлсә, ону эзизләјир, јох, әкәр хошуна кәлмәсә, ону елә орадан тәпәси үстә јерә туллајыр.

«Молланын вәди» адлы ләтифәдә бир дәфә өз оғлу илә бирликдә кәмидә сәфәрә чыхан Молла Нәсрәддинин күчлү гасырға заманы башына кәләнләрдән данышылыр. Өлүм тәһлүкәси гаршысында галан Молла бу бәладан гуртармаг үчүн аллаһдан ничат истәјир вә вәд едир ки, бу фәлакәтдән саламат гуртарса аллаһын адына мәсчиддә дор ағачы бојда шам јандырачаг. Молланын оғлу бир атасына, бир дә дор ағачына бахыб атасындан сорушур ки, ата, сән бу дор ағачы бојда шамы һарадан тапачагсан ки, ону да мәсчиддә јандырасан? Молла тез оғлуну баша салыр ки, сус, данышма, бирдән аллаһ ешидәр вә дујуг дүшәр. Гој аллаһ бизи саламат евә чатдырсын, сонра һәмин шамдан имтина етмәк асандыр.

«Саманлы палчыг» адлы ләтифәдә аллаһын гадирлији шүбһә алтына алыныр, һәмчинин «Молланын гурбаны», «Јуху дәрманы», «Аллаһын гапысы» вә саирә ләтифәләрдә аллаһын гадирлијини, дини кәламларын һикмәт адландырылмасыны күлүш һәдәфинә чевирән күчлү јумор вә сатира вардыр.

«Ит ағзы бағламаг дуасы» адлы ләтифәдә бир нәфәр Молла Нәсрәддинә гоншунун итиндән шикајәт едиб

Билдирир ки, онун горхусундан евдэн ешијә чыхмаға һәсрәтәм. Ешитмишәм ки, әрәб дилиндә бир сурә вар, ону охујанда итин ағзы бағланыр, даһа адам тута билмир. Хаһиш едирәм, һәммин сурәни мәнә өјрәдәсән. Молла бунун чавабында билдирир ки, јахшысы будур һәмишә әлиндә ағач кәздир. Ағлым кәсмир ки, сизин гоншунун ити әрәб дилини билмиш олсун.

Мисаллардан көрүндүјү кими фолклорда халгын тәнтид һәдәфи мұхтәлифдир вә бу һәдәфләрә фолклор сәрраст атәш ача билир. Бөјүк рус фолклоршүнасы В. Дал күбар чәмијјәтин нүмајәндәләринин әмәкчи халг күтләләринин јаратдығы фолклор нүмунәләринә мәнфи мүнәсибәт бәсләмәләриндән бәһс едәрәк кәстәрир ки, һазыр фолклор нүмунәләрини али чәмијјәт гәбул етмир, чүнки бу мәнзәрә онун мәишәтинә јаддыр, куја фолклор дили онун дили дејилдир.¹

Фолклорда мәнһәкәвилијин әһатә вә тә'сир даирәси кенишдир. О, јалныз дүшкүнлүк, ејбәчәрликлә дејил, шәраитдән асылы олараг үлвелик, кәзәллик, гәһрәмәнлик вә һәтга, фачиәвиликлә дә әлағәдардыр. Мәнһәкәвилик дә фолклорда үлвелик, кәзәллик кими тарихи маһијјәт дашыјыр. Ичтимаи шүурун инкишаф сәвијјәсиндән, үмуми мәдәнијјәтин зәнкинлик дәрәчәсиндән асылы олараг мәнһәкәвилик заман вә шәраит дәјишдикчә тәшәккүл тапыр, јени мәзмун вә форма кәсб едир.

6. ФОЛКЛОРУН ИЧТИМАИ ТӘБИӘТИНӘ ДАИР

Фолклорун сосиоложи тәбиәтинин тәдгиги нә гәдәр мүнүмдүрсә, зәһмәткеш халг күтләләринин јарадычы фәалијјәтинин хүсуси формасы кими онун өзүнүн спесификијини мүүјјәнләшдирмәк дә бир о гәдәр әһәмијјәтлидир. Сосиоложи бахымдан халгын фәалијјәтинин мұхтәлиф нөвләринин тәдгиги ејни бир мәгсәдә хидмәт едир вә бу нөвләрин һамысы бу вә диқәр синфин, ичтимаи зүмрәнин, групун дүнјакөрүшүнү, психолокијасыны мүүјјән етмәк үчүн материал верир. Халг јарадычылығынын бу вә ја диқәр саһәсинин спесифик хүсусијјәтләринин тәдгигиндә исә вәзијјәт тамамилә дәјишир вә тәд-

¹ В. Д а л ь. Пословицы русского народа, изд. 3, т. 1. СП—Москва, 1904 г. стр. IV.

гигат башга истигамәт алыр. Белә олан һалда халг јарадычылығынын бу вә ја диқәр саһәсинин тәбиәтини, мәзмун вә формасыны мүүјјән едән ганун вә ганунаујгунлуғларын тәдгиги өн плана кечир.

Шифаһи халг јарадычылығынын ганунаујгунлуғларыны мүүјјәнләшдирмәкдән өтрү онун әһатә даирәсини, сферасыны вә һабелә онун тәркиб һиссәләрини тәјин етмәк зәруридир. Фолклорун маһијјәтинин вә онун әһатә даирәсинин мүүјјәнләшдирилмәси илә әлағәдар олараг тәдгигатчылар арасында чидди мұбаһисәләр мејдана кәлмишдир. Мұбаһисәләрин башлыча сәбәби фолклорун әһатә даирәсинин мүүјјән едилмәси мәсәләсидир.

Бу китабчада һәммин мұбаһисәли мәсәләләрин һәлли нә киришмәк мәгсәдә мұвафиг дејилдир. Она көрә ки, бурада фолклорун күлл һалында варлыға естетик мүнәсибәтиндән дејил, онун бир һиссәси олан шифаһи әдәбијјәтын варлыға естетик мүнәсибәтиндән бәһс едилир. Шифаһи әдәбијјәтын әһатә даирәсинә кәлдикдә исә бу артыг һәллини тапмыш проблемдир.

Шифаһи әдәбијјат фолклорун тәркиб һиссәси олмағ етибарилә онун үмуми ганунаујгунлуғларына табедир.

К. Маркс керчәклијин елми идракыны диқәр идрак нөвләриндән фәргләндирмәклә бәрабәр ичтимаи шүур формаларынын идрак просесиндәки спесифик хүсусијјәтләрини дә шәрһ етмишдир. К. Маркс елми, бәдии, дини практик-мә'нәви ин'икасы идрак просесинин ајры-ајры нөвләри кими садалајыр вә кәстәрир ки, елми идрак керчәклији бәдии, дини, практик-мә'нәви идракдан фәргли олараг өзүнәмәхсус бир тәрздә әкс етдирир.

Көрүндүјү кими, Маркс елми-нәзәри идракы, үмумијјәтлә, гејри-елми идракдан ајырыр. Ејни заманда о, кәстәрир ки, зәрурәтин дәркетмә формаларындан бири «практик-мә'нәви» идракдыр. Варлығын практик-мә'нәви идрак формасы фолклора даһа чох аиддир.

Мә'лумдур ки, харичи аләмин истәр елми-нәзәри, истәрсә мә'нәви-бәдии чәһәтдән дәрки инсанларын практик фәалијјәти вә әтраф мұһитә гаршы шүурлу, мәгсәдәујгун мұбаризәси вә ону дәјишдирмәси илә бағлыдыр.

Халгын практик-мә'нәви фәалијјәтинин нәтичәсиндә јараныб тәшәккүл тапан фолклору, үмумијјәтлә, ики бөјүк група бөлмәк олар. Булардан бири халгын варлыға естетик мүнәсибәтини өзүнәмәхсус шәкилдә әкс ет-

дирэн тэтбиги инчэсэнэтдир. Ағачдан, металдан, дашдан, сүмүкдөн, килдөн, парча вэ саирэдөн көзөллик ганунлары эсасында дүзөлдилөн мөишөт шејлери тэтбиги халг сөнәтинин нүмунәлерини тәшкил едир. Фолклорун икинчи групуна халгын мәнәви фәалијјәти илә бағлы шифаһи халг әдәбијјаты вэ онун мүхтәлиф саһәләри дахилдир.

Варлығы бәдии образлар васитәсилә әкс етдирмәк фолклорун нөвләринә хас олан ән үмуми чәһәтдир.

Фолклоршүнасларын бир гисми динин дә образлы тәфәккүр саһәсинә аид олдуғуну сүбут етмәјә чәһд көстәрирләр. Әслиндә исә дини образлы тәфәккүр саһәсинә аид етмәк кобуд сәһвдир. К. Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринә мүгәддимәдә көстәрир ки, илаһи образлар һәјати образлар дејил, чүнки онлар көзлә мүшаһидә нәтичәсиндә јаранмыр, тәсәввүрүн көмәји илә чанландырылыр.

К. Маркс фолклорун мәншәјиндән јазаркән көстәрир ки, онун јаранмасы вәһшиликдән барбарлығы кечид дөврүнә тәсадүф едир. Һәм дә Маркс бу дөврүн фолклоруну дини тәсәввүрләрлә ујғун кәлмәјән мүстәгил мөфкурә саһәси һесаб едир. О, фолклорун инкишафыны хәјал вә фантазија илә әлағәләндирир. Доғрудур, динин өзүнүн јаранмасы да фантазија вә хәјалла бағлыдыр. Үмумијјәтлә, елә бир мөфкурә саһәси јохдур ки, о, хәјал вә фантазија илә бағлы олмасын. Фантазија, хәјал өзү дә мүтәрәгги вә мүртәчә олмағ етибарилә ики чүрдүр. К. Марксын нәзәрдә тутдуғу фантазија, хәјал исә мүтәрәгги маһијјәт дашыјыр. Маркс фолклорун јаранмасын мәнз мүтәрәгги хәјалла бағламышдыр.

К. Маркс хәјалы бәшәријјәтин инкишафына, шифаһи әдәбијјатын, әсатирләрин, әфсанәләрин јарадылмасында инсан нәслинә күчлү тәсир көстәрән бөјүк һәдијјә адландырыр.¹

Әлбәттә, дин образлы тәфәккүр саһәсиндән өз идеяларыны инсан бейнинә јеритмәк үчүн чох истифадә едир. Бу исә динин образлы тәфәккүр саһәсинә аид олдуғуну сүбут етмәк үчүн дәлил сајыла билмәз. Әслиндә образлылыг дини сәчијјәләндириән әламәт дејилдир. Образлылыг анчаг бәдии тәфәккүр саһәсиндә дүнјанын

¹ Бах: К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. 1, М., 1967, стр. 248.

дәрк едилмәсинин, мәнимсәнилмәсинин зәрури шәрти ола биләр. Јалныз әдәбијјат вә инчәсэнәт варлығы мөхсус хүеусијјәтләри бәдии образын көмәји илә әкс етдирә биләр. Оһа көрә дә бәдии образлылыгдан кәнәрда инчәсэнәт ағласығмаздыр. Бунунла бәрабәр инчәсэнәт тәкчә образлылыгла мөһдудлашмыр, о, јери кәлдикдә керчәклији мәнимсәмәјин дикәр формалары олан фәлсәфәдән, елмдән, һабелә дини тәсәввүрләрдән истифадә едир. Беләликлә, инчәсэнәт өзүндә фәлсәфи, елми вә с. үнсүрләри бирләшдирмәк имканына маликдир.

Беләликлә, бурада сөһбәт мәдәнијјәтин, ичтимаи шүүр формаларынын мүтләг мүстәгиллијиндән дејил, онлары бир-бириндән фәргләндириән кејфијјәт фәргләриндән, онларын јаранмасы үчүн сәчијјәви олан әламәтләрдән кедир. Фолклорун мүһүм әламәти онун варлығы образлы формада әкс етдирмәсидир. Һәр һансы бир фолклор нүмунәси ичтимаи һәјата вә мөишәтә аид һадисәләри бәдии образлар васитәсилә чанландырыр.

Фәлсәфә тәбиәтин вә тәфәккүрүн ән үмуми инкишаф ганунаујғунлуғларыны өјрәнирсә, хүсуси елмләр мадди аләмин вә чәмијјәтин ајры-ајры саһәләринин спесифик ганунларыны дәрк етмәклә мөшғулдур. Инчәсэнәтин, јахуд бәдии-образлы тәфәккүрүн мөгсәди вә иши ичтимаи һәјатын, керчәклијин, естетик ганунаујғунлуғларыны ашкар едиб чанландырмағдыр.

Чох заман тәдигатчылар шифаһи әдәбијјатын јазылы әдәбијјатдан фәргини әсасән, онун шифаһилијиндә көрүрләр. Бәзи һалларда исә шифаһи әдәбијјат јазылы әдәбијјатын башланғычы, һәм дә онун ашағы пилләси һесаб едилир. Шифаһи әдәбијјата бу чүр бахыш онун спесификасыны өјрәнмәк ишини чәтинләшдирир вә шифаһи әдәбијјатын јазылы әдәбијјатла јанашы мөвчуд олма сәбәбини ашкар етмәк имканыны арадан галдырыр.

Фолклор коллектив јарадычылығын мөһсулу олдуғундан онун вәзифәси дә һәмин коллективин мөнафејинә хидмәт етмәкдир. Буна көрә дә фолклору һеч вахт инчәсэнәтин башга бир нөвү әвәз едә билмәз. Јалныз естетик чәһәтдән јохсул адамлар фолклора бәсит көрүшлү инсанларын зөвгүнү өдәјән примитив бир саһә кими баха биләр. Инсанда аһәнкдар инкишафын, сағлам естетик зөвгүн ән характерик әламәтләриндән бири өз тәрәвәтини һөмишә сахлајан ел сөнәтинин инчиләрини

бөжүк сәнэткарларын эсэрлэринә гаршы гојмаг, мә'насыз шәкилдә мугајисә етмәк јох, лазымынча гијмәтләнدير-мәји бачармагдыр.

Марксист-ленинчи естетика инчәсэнәти «алчаг» вә «јүксәк» дејә ики һиссәјә парчаламаг тәшәббүсләрини рәдд едир. Марксист естетика инчәсэнәтин һәр бир нөвүнү гијмәтләнديرәкән она тарихилик бахымындан јанашмагы тәләб едир. Әлбәттә, фолклорда да инчәсэнәтин мүхтәлиф сәһәләриндә олдуғу кими орта ва ашағы сәвијјәли нүмунәләр дә мөвчуд олмушдур. Мәһз буна көрә дә марксист естетика фолклору јалныз ашағы сәвијјәли эсэрләр мөвгәјиндән гијмәтләнديرән, ону бүтөвлүкдә «примитив», «архаик» инчәсэнәт нөвү адландыран бахышлары гәти сурәтдә рәдд едир.

Гејд олундуғу кими, халгын керчәклијә естетик мүнасибәти онун әмәли фәалијјәти илә сых бағлы олур. Фолклора һәјатилик, чанлылыг бәхш едән мәһз бу кејфијјәтдир. Она һадисә вә предметләри реал, һәм дә фәрди вә үмуми чәһәтләри илә бирликдә әкс етдирмәјә имкан верән дә будур. Бу һәм дә бәдии тәфәккүрү елми тәфәккүрдән фәргләнديرән ән мүһүм хүсусијјәтләрдән биридир.

Фолклор халгын мәишәти, адәт-ән'әнәләри, әмәк фәалијјәти илә әлағәдар олур. Она көрә дә фолклорун естетикасы мәишәт вә әхлаг естетикасы илә јахындан бағлыдыр. Бир чох һалларда исә бунлар чулғашыр.

Шифаһи әдәбијјат нүмунәләринин естетик дәјәри јалныз онларын керчәклији нә дәрәчәдә әкс етдирмәси илә дејил, һәм дә ифа заманы онларын охучуја вә јахуд динләјичијә, һабелә тамашачыја көстәрдији тә'сир гүвәси илә мүәјјән олунур.

Халгын јаратдығы бәдии эсэрләрин варлыға естетик мүнасибәтини даһа дүзкүн гијмәтләнديرмәк үчүн һәм дә онун мејдана кәлмәсиндә башлыча рол ојнајан объектив вә субъектив амилләр нәзәрдән гачырылмамадыр. Бәдии эсәрин объективлији ону доғуран объектив шәраитлә, субъектив тәрәфи исә јарадычылыг просесиндә һәјатын эсәрдә нечә вә нә дәрәчәдә реал әкси илә әлағәдардыр. Бундан әлавә, ифа заманы бәдии эсәрин динләјичи вә тамашачылар тә'сири дә эсәрин субъектив чәһәтинә аиддир.

Фолклор нүмунәләринин бу чүр икитәрәfli тәһли-

ли онларын варлыға естетик мүнасибәтини ашкар етмәк үчүн мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Мә'лум олдуғу кими, анчаг халгын зөвгүнү охшајан, онун мөнафејинә хидмәт едән эсэрләр һафизәләрдә јашајыр, ел сәнәтинин ифачыларынын репертуарындан әсла дүшмүр. Дикәр тәрәфдән халг өз сәрвәтинә даима тарихин көзү илә бахыр, тәнгиди јанашыр, ону өз дөврүнү баша вурмуш жанрлардан вә ајры-ајры эсэрләрдән заман-заман тәмизләјир.

Фолклор ајры-ајры ичтимаи шүүр формаларындан, һабелә, инчәсэнәтин дикәр нөвләриндән ону фәргләнديرән спесифик хүсусијјәтләрлә јанашы елә кејфијјәтләрә дә маликдир ки, бунлар бир халгын фолклоруну башгасынынкындан чидди шәкилдә ајырыр. Бу кејфијјәтләр һәр бир халгын јерләшдији әразинин шәраити вә чоғрафи мөвгәји, истәһсал мүнасибәтләри, мәшғулијјәти, истәһсалын инкишаф сәвијјәси, дини е'тигады илә шәртләнир.

Инкишафынын илк дөвләриндә фолклор әмәклә билаваситә бағлыдыр, она көрә дә әмәк онун јаранмасына тә'сир көстәрән һәлледици амил олмушдур. Һәр бир халгын әмәк мәшғулијјәтинин нөвләри һәмин халгын јерләшдији чоғрафи мүһитлә сых бағлы олмушдур.

Барбарлығын орта пилләсиндә Орта вә Јахын Шәрг халглары мүстәсна олмагла Асијада әһалинин башлыча мәшғулијјәти малдарлыг, Авропада исә әһалинин әсас мәшғулијјәти әкинчилик олмушдур.¹ Даһа еркән әкинчилик тәсәррүфатына башлајан Јахын Шәрг вә еләчә дә Азәрбајчан халгынын бөјүк бир гисми барбарлығын орта пилләләриндә отураг һәјата кечмишдир.

Шәргдә барбарлығын орта пилләсиндә һејвандарлығын инкишафы илә әлағәдар әсасән әт вә сүд мәһсуллары истәһсалы үстүн олдуғу һалда, Гәрбдә әкинчилик мәһсулларынын истәһсалы әсас јер тутурду.

Үмумијјәтлә, малдарлыгла мәшғул олан гәдим халглар пешәләри илә әлағәдар көчәри һәјат тәрзи кечирмишләр. Бунунла бәрабәр, гәдим көчәри малдар тајфаларын өзләри дә һејвандарлығын һансы сәһәси илә мәшғул олмаларындан, јашадығлары әразинин иглим шәраитиндән, флора вә фаунасындан, релјефиндән асылы

¹ Бах К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш эсәрләри, II чилд, Бақы, 1953, сәһ. 185.

олараг кечирдикләри һәјат тәрзи, адәтләри, һәтта, данышыг вә психолокијалары е'тибарилә бир-бириндән фәргләнмишләр. Мәсәлән, Шимали Һиндистанда, Загафгазијада, Иранын шимал һиссәсиндә јашајан малдар тајфаларын һәјат тәрзи Монголустан, Газахыстан, Алтај чөлләриндә јашајан малдар тајфаларын һәјат тәрзиндән кәскин сурәтдә фәргләнмишдир. Шимали Һиндистан, Загафгазија әразиләриндә бол јем еһтијаты, су вә әлверишли иглим шәраити әһалини тез-тез бир јердән башга јерә көчмәјә мәчбур етмәмишдир. Сәрт вә дәјишкән иглим шәраитиндә исә әһали тез-тез јерини дәјишмәјә, илин бүтүн мөвсүмләриндә көчәри һәјат кечирмәјә мәчбур олмушдур.

Бу чәһәтдән Азәрбајчан әразисиндә јашајан гәдим тајфаларын һәјат тәрзи «сырф» малдар тајфаларын һәјат тәрзиндән фәргли иди. Бу әразидә јашајан әһалинин бөјүк бир гисми та гәдим дөврдән әкинчиликлә, ди-кәр бир гисми исә малдарлыгга мәшгул олмушдур. Әһали арасында бу чүр мүхтәлиф эмәк нөвләринин јаранмасы һәр шәјдән әввәл әразинин әлверишли иглим шәраити вә Күнәшин сәхавәти илә әлагәдардыр.

Бу әразидә јашајан малдар тајфаларын өzlәри дә һәјат тәрзләринә көрә бир-бирләриндән фәргләнмишләр. Мараглыдыр ки, Загафгазијада малдар тајфалар рел-јеф вә иглим шәраити илә әлагәдар нисбәтән мәһдуд әрази дахилиндә көчәри һәјат кечирмәли олмушлар. Бу һал һәмин малдар тајфаларын даһа еркән отураг һәјата кечмәсинә шәраит јаратмышдыр. Алтај, Газахыстан, Түркүстан чөлләриндә јашамыш әһалинин мүһүм гисми һәлә сон дөвләрә гәдәр көчәри һәјат сүрдүјү һалда, Азәрбајчан халгынын әксәријјәти лап гәдимдән отураг һәјата кечмишдир.

Һәр тәрәфдән дағларла әһатә едилмиш Азәрбајчан әразиси мүрәккәб релјефә вә дәјишкән иглимә маликдир. Чох да бөјүк олмајан бу әразидә субтропикдән башламыш тундраја гәдәр бүтүн иглим гуршаглары вардыр. Зирвәләри даим гарла өртүлү, сәрт сојуг иглимә малик дағлар вә дағ силсиләләри, дағүстү јайлалар, субтропик иглимә малик овалыглар вардыр.

Зәнкин битки өртүјүнә, һејванат аләминә, көзәл отлаглара, мүнбит торпаға малик Азәрбајчан торпағында та гәдим дөвләрдән башлајараг мүхтәлиф эмәк пешә-

ләринин јаранмасы үчүн әлверишли тәбии имканлар олмушдур.

Доғма дијарымызын көзәл тәбии шәраити, рәнкарәнк әразиси вә иглими, онун гојнунда јашајан инсанларын мүхтәлиф саһәләрдә кәстәрдији эмәк фәалијјәти фолклорун мүхтәлиф жанрларында өз бәдии ифадәсини тапмышдыр. Мәсәлән, нағылларда, дастанларда, бајатыларда бу тәбии зәнкинликләр вә јарадычы эмәк мүхтәлиф формаларда тәчәссүм етдирилмишдир. Әкәр рус нағылларында узун сүрән шахталы гышларын, бәјаз кечәләрин, сабит иглимли кениш боз чөлләрин, учсуз-бучагсыз шам мешәләринин, сакит ахан нәһрләрин тәсвирини көрүрүксә, бизим нағыл вә дастанларда мејвәли бағларын, галын мешәләрин, кечилмәз дағ силсиләләринин, дәрәләрин, ити ахан дағ чајларынын, зүлмәт гаранлыг кечәләрин вә с. тәсвиринә раст кәлирик. Та гәдим дөвләрдән бәри дағ чајларынын эмәлә кәтирдији шәләләләр, дәрәләр, јарғанлар, мағаралар, овалыглар, ашырмалар, астаналар инсанлары чох һејрәтә салмыш вә онларын нәзәриндә тәбиәт гүввәләринин әсрәрәнкиз шәклә дүшмәсинә бөјүк тә'сир кәстәрмишдир.

Планетимизә һәјат верән Күнәш доғма дијарымыза өз шүалары илә бол енержи, гүдрәт вә көзәллик верир. Хәзәр дәнизи, чајлар вә көлләр, уча дағлар, зәнкин битки өртүјү вә һејванлар аләми, надир мејвәли бағлар, мәһсулдар чөлләр вәтәнимизә лап гәдимдән шөһрәт газандырмышдыр. Бу әлверишли тәбии шәраит Азәрбајчан әразисиндә јашајан халгларын гәдим дөвләрдән башлајараг малдарлыг, әкинчилик, бағчылыг вә саирә пешәләрлә мәшгул олмасына көзәл имкан јаратмышдыр.

Хәзәр дәнизинә јакынлыг вә узаглыг мүрәккәб рел-јеф гурулушуна малик Азәрбајчан әразисиндә истили-јин гејри-бәрабәр пайланмасына сәбәб олур. Буна көрә дә беш-он илдән бир Азәрбајчанын иглиминдә гејри-нормал һал јараныр. Апрель ајында һаванын температу-ру кәскин сурәтдә ашағы дүшүр. Халг арасында буна «сојугларын гајытмасы» дејирләр. Бу спесифик вәзијјәт фолклорда мүхтәлиф формаларда өз ифадәсини тапмышдыр.

Һаванын гызмасы вә сојумасы илә әлагәдар гышда булулду күнләрин мигдары дүзән јерләрдә артыр. Дағлыг саһәләрдә исә белә күнләрин сајы јайда даһа чох-

дур. Бунунла элагедар халг арасында «jazда думан даг-лара, гышда исэ арана чэкилэр» кими ифадэ ишлэдилир.

Март аындан сонра думанын даглара чэкилмэси илэ элагедар даглыг саһэлэрдэ апрел-мај ајларында чохлу јағышлар јағыр, кур вэ тез-тез јаған бу јағышлар тэрэкэмэ чамаатынын јајлаглара көчмэси дөврүнэ тэса-дүф едир. Бу јағышлара халг арасында «көч јағышлары» дежилир, куја бу јағышлары мал-гаранын јајлаглара көчмэси кетирир. Она көрэ ел ичиндэ белэ бир е'ти-гад жаранмышдыр ки, куја јаз јағышларынын кэсилмэси мал-гаранын јајлаглара көчүб гуртармасындан асылы-дыр.

Мүхтэлиф дөврлэрдэ һаким олан дини тэсэввүрлэр вэ тэ'лимлэр Азербайчан шифаһи халг јарадычылыгына тэ'сир көстэрэрэк она мүэјјэн дини үнсүрлэр дахил едэ билмишдир.

Бунунла белэ фолклор өз мүстэгиллијини элдэн вер-мэмишдир. Дикэр тэрэфдэн, фолклор ајры-ајры дини формалара гаршы мүбаризэ дэ апармышдыр.

Фолклорун ичтимай-тэбиэти проблеминин шэрһи са-һэсиндэ бир сыра концепсиялар мөвчуддур. Буржуа фолклоршүнаслары шифаһи халг јарадычылыгы нү-мунэлэринин эмэкчи инсанлар тэрэфиндэн јарадылды-ғыны тамамилэ инкар едирлэр. Онларын иддиасына кө-рэ, үмумијјэтлэ, мәнэви мэдэнијјэтин бүтүн саһэлэри, еләчэ дэ халг јарадычылыгына аид бэди эсэрлэр һа-ким синфэ мэхсус «елита»¹ тэрэфиндэн јарадылмышдыр.

Шифаһи халг јарадычылыгынын ичтимай тэбиэти-нин метафизик мөвгедэн шэрһинэ көрэ фолклор эсэрлэ-ринин бир һиссэси һаким, дикэр гисми исэ мэзлум си-нифлэр тэрэфиндэн јарадылыр. Бу мөвгедэн чыхыш едэн тэдгигатчылар фолклорун ичтимай маһијјэти-ни мүэјјэнләшдирэркэн ону јазылы эдэбијјатла еј-нилэшдирир вэ иддиа едирлэр ки, фолклорда мүртэ-чэ вэ мүһафизэкар мэмунлу эсэрлэр һаким си-нифлэрин, мүтэрэгги мэмунлу эсэрлэр исэ зөһмөткеш синифлэрин јарадычылыг мөһсулу кими мејдана кэлир. Истеһсал мүнасибэтлэринин инкишаф сөвијјэсини, фол-клор нүмунэлэринин јарандығы тарихи дөврү нэзэрэ ал-

мадан шифаһи эдэбијјаты вэ сәнэт нүмунэлэрини сүн'и сурэтдэ һаким вэ мэзлум синифлэрин јарадычылыг мөһ-сулу дејэ ики һиссэјэ бөлмэк елми чөһөтдэн јанлышдыр.

Фолклора тарихилик бахымындан јанашан диалек-тик концепсия шифаһи јарадычылыгын тэшэккүлүнү ичтимай инкишафла элагэ һалында көтүрүр вэ онун даим јениләшмэ, зэнкинләшмэ вэ дэринләшмэ һалында олмасыны халгын дүнјакөрүшүнүн, тэфэккур тэрзинин тэрэггиси илэ элагэлэндирир. Мәһз буна көрэ дэ фолк-лорун јалныз марксист-ленинчи изаһы онун ичтимай тэ-биэтини елми чөһөтдэн мүэјјэнләшдирмэк имканы ве-рир. Мә'лум олдуғу кими фолклор халг мүдриклији де-мәкдир. Ону јарадан халг бир јердэ дуруб галмыр, ичтимай практика эсасында онун дүнјакөрүшү кенишлэ-нир, тэфэккур тэрзи дэринләшир.

Синифли чэмийјэтдэ јазылы эдэбијјат өз спесифик хүсусијјэтинэ көрэ шифаһи эдэбијјатдан кэскин сурэтдэ фэрглэнир. Јазылы эдэбијјат саһэсиндэ ики истигамөт, ики концепсия өзүнү ајдын шэкилдэ көстэрир. Бурада мүтэрэгги эдэбијјат мүһафизэкар эдэбијјата гаршы ду-рур вэ она гаршы ачыг мүбаризэ апарыр. һаким идео-локија мүтэрэгги идејалар тэблиг едэн бэди эсэрлэри мүхтэлиф јолларла сыхышдырыр, белэ эсэрлэрин мүэл-лифлэри тэ'гиб олунур вэ ағыр мөһрумийјэтлэрлэ раст-лашырлар.

Фолклор исэ шифаһи јарадычылыг мөһсулу олдуғун-дан онун үзэриндэ сензура гојмаг вэ ону билаваситэ нэ-зарөт алтына алмаг чөтиндир. һаким синифлэрин ону өз мөфкурэсинэ ујғунлашдырмаг чөһдлэри дэ чох заман уғурсузлуға нэтичэләнмишдир.

В. И. Ленин көстэрир ки, халга мэхсус принципал үмумилији гәбул етмөклэ бэрәбәр, халгын тэркибини тэшкил едэн һаким вэ мэзлум синифлэр арасындакы зиддијјэтин мөвчудлуғуну нэзэрдэн гачырмаг олмаз. Тарихи јарадан, мөһсулдар гүввэлэрин тэркиб һиссэ-сини тэшкил едэн гүввэ халг күтлэлэридир.

Бөјүк пролетар әдиби М. Горкијэ көрэ, тарихин ја-радычысы сајылан халг күтлэлэри чэмийјэтин мадди, һәм дэ мәнэви сәрвөтлэрини јарадыр. Халг, ејни заман-да бэди јарадычылыгын вэ фэлсәфи тэфэккүрүн илк шаири вэ философу олмушдур.

Лакин эмэкчи халгын шифаһи јарадычылыгына баш-дан ајаға мүтэрэгги, анти-дини вэ с. идејалар мөчмусу

¹ Е л и т а — латынча «ән јахшы», «сечмэ» демәкдир. (ред.)

кими бахмаг дүзкүн олмазды. Фолклорда мütәрэгги иде-
жаларла жанашы дини, мұһафизекар фикирләр дә вардыр.
Бу проблемин елми изаһына конкрет тарихилик вә диа-
лектик бахымдан жанашмаг лазымдыр. Халгын мütәјјән
дөвр, шәраит үчүн сөјләдији фикри гејд-шәртсиз бүтүн
заманлара шамил етмәк олмаз, белә ки, бир дөвр үчүн
мütәрәгги олан һәр һансы фикир башга бир вахт өз
мütәрәггилијини итирә биләр. Фолклорун бүтүн жанрла-
рына мәхсус нүмүнәләрдә мütәрәгги, һәм дә мұһафизә-
кар чәһәт вардыр. Бу мұһафизекарлыг бир тәрәфдән
халгын тәфәккүрүнүн идраки көкләри, диқәр тәрәфдән
идрак просесиндә халгын апардығы тәләсик үмумиләш-
дирмәләрлә әлагәдардыр. Ашағыдакы аталар сөзләринә
фикир верәк: «Сөзүн гысасы дәјәрли олар», «Көз гула-
дан ирәлидир», «Ағыллы дүшмәндән горхма, ахмаг
достдан горх». Әлбәттә, бу аталар сөзләри халгын узун
сүрән сынаглары әсасында јаранмышдыр. Белә ки, сө-
зүн гысасы һәмишә дәјәрли, көз дә һәмишә гулагдан
ирәли олмур. Сөз јох ки, аталар сөзүнүн идраки көкү
илә бағлы олан бу хүсусијјәт онун синфилији илә әла-
гәдар дејилдир.

Тәдгигатчыларын әксәријјәти фолклорун синфили-
јини тәсдиг етмәклә бәрабәр, ону сүн'и сурәтдә һаким вә
мәзлум синифләрин јарадычылыг мәнсулу дејә ики һис-
сәјә бөлмәјин әлејһинә чыхмышлар.

АЗӘРБАЈЧАН ФОЛКЛОРУНДА ӘХЛАГИ ФИКИРЛӘР

1. ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК МОТИВЛӘРИ

Азәрбајчан фолклору дини-феодал әхлагынын әксинә
никбинлик вә мұбаризлик руһунда олуб, вәтәнпәрвәр-
лик, һуманизм, халглар достлуғу идејалары илә чох
зәнкиндир. Тәсадүфи дејилдир ки, шифаһи халг јара-
дычылығы дүнјәви әхлаг нормаларынын формалашма-
сында мүнүм рол ојнамышдыр. Бу чәһәтдән Азәрбајчан
фолклорунда өз бәди ифадәсини тапан вәтәнпәрвәрлик
фикирләри диггәтәләјигдир. Бу фикирләр фолклорда
рәнкарәнк бәдии бојаларда вә сәһнәләрдә өз ифадәсини
тапмыш, халгын милли азадлыг мұбаризәси илә гырыл-
маз сурәтдә бағлыдыр. Бир тәрәфдән, халг ону даим
әсарәтдә сахламаға, ана јурдун тәбии сәрвәтләриндән
мәһрум етмәјә, һүгүгларыны әлиндән алмаға чалышан
дахили зүлмкарлара, диқәр тәрәфдән, торпағымыза
көз диқән, ону әсарәт алтына алмаға чалышан јәделли
гәсбкарлара гаршы тарих боју амансыз мұбаризә апар-
мышдыр.

Өз јурдунун һәгиги саһиби олмаға чалышан зәһмәт-
кеш халг һәр чүр зүлмү, әсарәти рәдд едәрәк ону даима
гүдрәтли, јенилмәз көрмәји арзуламышдыр. Халгын бу
бөјүк идеалы башга халглары әсарәт алтына алмағы
тәблиғ едән дини-феодал әхлагына зиддир. Буна көрә
дә фәтеһ һөкмдарлара, әдаләтсиз мұһарибәләрә халг
түкәнмәз нифрәт бәсләмишдир. О өзүнү һәмишә вәтән
нин һәгиги саһиби һесаб етмиш вә үстүнә гылынчла кә-
ләнләрә гаршы дөнмәз вә амансыз олмушдур. Халгын
нәзәриндә вәтән дә, онун азадлығы уғрунда мұбаризә дә
мүгәддәсдир. Халг ше'риндә дејилир:

Су кәлди ешил, дағлар,
Өмүрдүр беш ил, дағлар.
Сәндә дүшмән изи вар,
Көз-көз ол, дөшил, дағлар.

Башга бир бајатыда халг өлкәни виран гојан јағы дүшмәни дағыдычы селә бәнзәдир вә ел-обаны она гаршы мүбаризәјә чағырыр.

Халг кәстәрир ки, вәтәнин кешијиндә сајыг дурмаг, ону јадларын басгынларындан мүдафиә емәк һәр бир икидин үмдә вәзифәсидир:

Дон тиксән ағы биздән,
Белинин бағы биздән,
Гојмајын јад еллин,
Алмаға бағы биздән.

Арагчыны јан гојдум,
Ичинә бијан гојдум.
Вәтәнә кәч баханын,
Үрәјинә ган гојдум.

Халг һәмишә өз вәтәнини абад, елини шад вә хош-бәхт көрмәји арзуламышдыр. Лакин јадларын арды-арасы кәсилмәјән басгынлары заманы дағылан шәһәрләр вә кәндләр, гарәт вә сојгунчулуғлар, ачы мәһрумиј-јәтләр халгда бәдбинлик дејил, гәзәб вә нифрәт ојатмышдыр. Халг вәтәнин мәрд оғуллерыны дүшмәндән интигам алмаға чағырмышдыр. Бу чағырышлар халг ше'ринә дәрин ичтимай-әхлаги мә'на ашыламышдыр:

Дәјирманын пәриндән,
Сују чыхар дәриндән.
Елин сөзү бир олса
Дағ ојнадар јериндән.

Голунда вар гүввәтин,
Арзум вар олсун мәтин,
Ел јолунда баш гојан.
Газанар ел һөрмәтин.

Вә јахуд:

Икид вәтән јолунда
Өләр чанындан кечәр.

Азәрбајчан фолклорунда кәстәрилер ки, вәтәнин күчү елин, халгын күчүндәдир. Халгын гүдрәти исә бирликдәдир. Вәтән адланан күлүстана јадларын ајағы дәјмәмәлидир. Онларын гаршысыны алмаг вәтәнин мәрд оғуллерынын борчудур.

Шифаһи әдәбијјатда ана илә вәтән сөзләри гоша чәкилер. Вәтән дә ана гәдәр үлви бир варлыгдыр:

Будур јолум олду тән,
Вармы бу јолдан өтән?

Бу дүнјада ширин шеј,
Бир анадыр, бир вәтән.

Јалныз бајатыларда дејил, фолклорун диқәр жанрларында да вәтәнпәрвәрлик мотивләри сон дәрәчә күчлүдүр.

Аталар сөзүндә дејилир:

«Ана кими јар олмаз, өлкәм кими дијар», «Вәтәнин бир гышы гүрбәтин јүз баһарындан јахшыдыр», «Вәтән мүлкү доғмадыр».

Шифаһи әдәбијјатда бә'зән вәтән дејәндә ел-оба, јурд да нәзәрдә тутулур. Бу һал Азәрбајчанын ајры-ајры ханлығлара, бәјликләрә бөлүндүјү дөвр үчүн даһа сәчијјәвидир. Она көрә дә халг јарадычылығында вәтәнә мәнәббәт елә-обаја, кәндә, маһала мәнәббәтдән башлајыр, бәјнәлмиләлчилик кими бәшәри әхлаг нормасы сәвијјәсинә доғру јүксәлир. Азәрбајчан фолклорунда обаја, кәндә бәсләнилән фәрди, интим мәнәббәт бәшәри мә'на кәсб едән вәтәнпәрвәрликлә говушур вә аһәнкдар сурәтдә бир-бирини тамамлајыр.

Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында вәтән — башы гарлы уча дағлар, мејвәли бағлар, бол мәнсуллу тарлалар, ширин сулу кәһризләр, гојунлу-гузулу јайлағлар, сәналы көлләр вә с. севилә-севилә тәсвир едилир:

А дағлар, сона дағлар,
Сөз јетмәз сона, дағлар.
Јаз фәсли көлләриндә
Чалханар сона, дағлар.

Ај дөнүб илә дағлар,
Кәлибдир дилә дағлар.
Бүлбүл гонуб охујар,
Бүрүнүб күлә дағлар.

Вәтәнин тәбии зәнкинлијини, онун күллү-чичәкли јайлағларыны, турачлы мешәләрини, чәјранлы чөлләрини, сәналы көлләрини, кәкликли гајаларыны бөјүк ифтихар һисси илә тәрәннүм едән халг әдәбијјаты мисилсиз әхлаги әһәмијјәтә вә тә'сир күчүнә маликдир.

Вәтәнин әзилији, ширинлији бајатыларда парлаг вә тә'сирли мисраларла тәсвир олунмушдур:

Кәми кәлди, јан кәлди,
Ичиндә бир чан кәлди,
Вәтән һәсрәти чәкдим,
Көзләримә ган кәлди.

Бу јолдан өтән јахшы,
Кејмәјә кәтан јахшы,
Кәзмәјә гүрбәт өлкә,
Өлмәјә вәтән јахшы.

Азәрбајчан фолклорунун дикәр жанрлары да — нағыллар, дастанлар, ләтифәләр, рәвәјәтләр вә с. вә-тәнпәрвәрлик мотивләри илә чоһ зәнкиндир.

2. ФОЛКЛОРДА ХАЛГЛАР ДОСТЛУГУНУН ТӘРӘННҮМҮ

Азәрбајчан фолклорунда вәтәнпәрвәрлик фикирләри халглар достлуғу идејалары илә үзви сурәтдә бағлыдыр вә бунлар бир-бирини тамамлајыр. Дини-феодал әхлагын там әксинә оларағ фолклор башга халглара мүнасибәти һуманизм әсасында һәлл едир.

Узун мүддәт ислам дининин тә'сиринә мә'руз галмасына бахмајарағ халгымызын башга халглара мүнасибәти дини-феодал әхлагын принципләринә зидд олмушдур.

Азәрбајчан халгынын фолклор материалларынын тәдгиги кәстәрир ки, халгымызын башга халгларла достлуғунун тарихи көкләри чоһ гәдимдир. Бу тарихи достлуг халгымызын игтисади, сијаси, мәдәни инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр.

Белә бир факт диггәтәлајигдир ки, Азәрбајчан халгынын јазылы әдәбијјатында да мүһүм јер тутан халглар достлуғу идејасынын тарихи чоһ бөјүкдүр. Хаганинин, Низаминин, Фүзулинин әсәрләриндә дининдән, тарихи кечмишиндән асылы олмајарағ башга халглар бөјүк һөрмәт вә еһтирамла тәрәннүм олунур. Низаминин «Једди көзәл», «Искәндәрнамә» кими әсәрләри башдан-баша халглар достлуғу руһунда јазылмышдыр.

Хаганинин күрчү вә ермәни халгларына мәнәббәти вә һәмин халгларын шаирә һүсн-рәғбәти онун ше'рлә-

риндә өзүнүн марағлы бәдии ифадәсини тапмышдыр. О, һәмин достлуғу белә тәрәннүм едир:

Ағ үзлү, гыврымсағ гызын ешгиндән,
Күрчүчә өјрәндим Абхазјада мән;
Инчәлди түк кими дилим, һәр түкүм
Дөнүб бир дил олду «моди» демәкдән.¹

Хаганинин башга бир ше'риндә шаирин ермәни халгына мәнәббәти белә ифадә олунур:

Ермәнистан торпағына чатан күндән ермәниләр
Ајағымын торпағына чанларыны нисар едәр.
Хүсусилә бу нәстури мәнәббиндән олан гоншу
Һөрмәтими чоһ сахлајыр икинчи бир Иса гәдәр.²

Әлбәтте, бу достлуг XII әсрдә бирдән-бирә јарана билмәзди. Бу достлуғун көкләри даһа гәдимлә бағлы иди. һәм дә шаирлә ермәни халгынын гаршылығлы мәнәббәти ики халгын бир-биринә бәсләдији мәнәббәтин ифадәсидир.

Азәрбајчан фолклорунун мүхтәлиф жанрларында халглар достлуғу рәнқарәнқ формаларда өзүнүн шаирәнә бәдии ифадәсини тапмышдыр. Халг әдәбијјатымызда башга халгларын ели-обасы, дили, адәт-ән'әнәләри, аб-һавасы үрәкдән, севилә-севилә тәрәннүм олунур. Халгымызын башга халглара бу чүр рәғбәти кәстәрир ки, һеч бир дини ајрылығ онун башга халгларла достлуг мүнасибәтләрини поза билмәмишдир. Бундан әләвә, Азәрбајчан фолклору мүхтәлиф дини е'тигадлы халглар арасында әдавәт тохуму сәпмәјә чалышан дини идејалара гаршы мүбаризә апармышдыр. Мәсәлән, «Әсли вә Кәрәм» дастанындан мә'лумдур ки, дастанын гәһрәманларынын фачиәсинә сәбәб диндир. Бу әсәрдә дини е'тигадларындан асылы олмајарағ ики кәнч үлви мәнәббәтлә бир-бирини сеvir вә өз һәјатларыны бу севкијә гурбан верирләр. Марағлы бурасыдыр ки, бу ики кәнчин өз мәнәббәтләри уғрунда апардығы мүбаризәјә халг мүнасибәти илә феодал чәмијјетинин вә руһаниләрин мүнасибәти арасында бөјүк учурум вар. Халг бу ики кәнчи тәгдир едир вә алгышлајыр. Әкәр белә олмасајды нә бу мәнәббәти тәрәннүм едән дастан јаранарды, нә дә о, ағыздан ағыза кечәрәк әсрләр бөју јашајарды.

¹ Хагани Ширвани. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1956. сәһ. 420.

² Јенә орада, сәһ. 399.

Мүһафизэкар дини-феодал эхлагынын ирэнч гайдалары ики ешг ашигини чисмән мәһв етсә дә, мә'нән мәһв едә билмир. Халг исә бу гәләбәни дилләрдә дастан едәрәк јашадыр. Бу онунла изаһ олунур ки, халг мәһәббәти диндән, һәр чүр дини е'тигаддан үстүн тутур.

Азәрбајчан фолклорунда башга халглара гаршы дәруни вә сәмими мәһәббәт бөјүк сәнәткарлыгга ифадә олунур. «Әсли вә Кәрәм» дастанынын бир јериндә Күрчүстанын ели-обасы, адәтләри белә тәсвир едилир:

Сејр еләдим Күрчүстанын елини,
Елләри вар — бизим елә бәнзәмәз.
Барлы бағчалары, гарлы дағлары,
Күлләри вар — бизим күлә бәнзәмәз.

Алимләри јазы јазар, мә'нады,
Күлләри вар — мин дәрдрә давады,
Көзәлләри, мәһбублары ә'лады,
Маллары вар — бизим мала бәнзәмәз.

Башларына кечә папаг гојарлар,
Чағыранда «моди, моди» дејәрләр,
Кәлин, гызлар ал-јашылы кејәрләр,
Дилләри вар — бизим дилә бәнзәмәз.¹

«Гурбани» дастанынында халгымызын күрчү халгына мүнәсибәти әсәрин гәһрәманы Гурбанинин дили илә белә верилмишдир:

Кејибдиләр ағы, өртүбләр лала,
Боју сәрвә бәнзәр, гамәти дала,
Тәнбәлчә адамлар гурбаныз ола,
Үзүкдән кечәрди бели күрчүнүн.

Гурбани дер сизә: ај күрчү гызлар,
Јерин чичәкләри, кејдә улдузлар,
Јаралыјам, мәним һеј јарам сызлар,
Вар олсун дүнјада ели күрчүнүн.²

Мисаллардан көрүндүјү кими, Азәрбајчан фолклору мүсәлман олмајан халглара мүнәсибәтдә ислам дининә зидд чәбһәдән чыхыш едир. Гуранын 2-чи сүрәсинин 220-чи әјәсиндә мүсәлманлара ајры динин нүмајәндәләринә евләнмәк вә әрә кетмәк гадаған едилир. Һәммин сүрәдә дејилир ки, имана кәлмәмиш гадын нә гәдәр вәләһ-едици олса да иман кәтирмиш гул гадын ондан јахшы-

¹ Азәрбајчан дастанлары, 2-чи чилд, Бақы, 1966, сәһ. 34.
² Азәрбајчан дастанлары, 1-чи чилд, Бақы, 1966, сәһ. 37.

дыр. Көрүндүјү кими, дин инсанлара гијмәт верәркән онун инсани-мә'нәви кејфијјәтләрини дејил, дини мәнсубијјәтини өн плана чәкир. Бунун мугабилиндә Азәрбајчан фолклору һеч бир дини ајрылыга фәрг гојмадан бүтүн әмәкчи инсанлары һүсн-рәғбәтлә тәрәннүм едир.

Фолклорумузун мүхтәлиф жанрлы әсәрләриндә тәрәннүм олунан гәһрәманын дини е'тигадына әсла әһәмијјәт верилмәмәси чох тәгдирәләјиг һалдыр. Белә мөгамларда халгын диггәт мәркәзиндә гәһрәманын ичтимай мәнсубијјәти, әмәјә, зәһмәткеш инсана мүнәсибәти вә с. дурур. Бу чох һалларда фолклор әмәкчи инсанлары дини мәнсубијјәтләриндән асылы олмајараг истисмарчылара, јаделли ишғалчылара гаршы биркә мүбаризәјә чағырыр.

Бу чәһәтдән Азәрбајчан фолклорунун өн көзәл нүмунәләриндән бири сајылан «Короғлу» дастаны даһа сәчијјәвидир. Дастанда халглар достлуғу руһу һакимдир. «Короғлу» милли сәрһәдләри ашан, бәшәри идеалларла сәсләшән ичтимай-сијаси, әхлаги идејалар тәблиғ едир. Загафгазија халгларыны тарихән бирләшдирән башлыча сәбәбләрдән бири дә јаделли ишғалчылара гаршы ваһид мүбаризә олмушдур. XVI—XVIII әсрләрдә ардыарасы кәсилмәјән һүчумлар, гарәтчи муһарибәләр Загафгазија халгларыны үмуми дүшмәнә гаршы бирләшмәјә чағырырды. Гоншу халглар үчүн јекәнә ничат јолу әлбир мүбаризәдә иди. Бу мүбаризә өзүнүн образлы ифадәсини «Короғлу» дастанында тапмышдыр. Икид Короғлу јалһыз Азәрбајчан халгынын дејил, һәм дә бүтүн Загафгазија халгларынын хиласкары вә мүдафиәчисидир. Тәсадүфи дејил ки, күрчү, ермәни, күрд, ләзки вә с. халглар Короғлуну өз доғма гәһрәманылар гәдәр севириләр.

Дастандан мә'лумдур ки, Короғлунун башына јығышан икидләр мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләридир. Марағлы бурасыдыр ки, онлары Короғлунун әтрафында бирләшдирән чәһәт дини мәнәфе дејил, ичтимай, синфи мәнсубијјәтдир. Дастанда дејилир:

Гырх мин күрчү, ләзки, Рүстәм өвлады,
Чәкәр гылынч, кәсәр дәмир, полады,
Салар чана горху Короғлу ады,
Короғлу үстүнә ширләрлә кәлир.¹

¹ Азәрбајчан дастанлары, 4-чү чилд, 1969, сәһ. 16.

Башга бир халгы эсарэт алтына салмаг вә истисмар етмәк јолу илә газанылан сәадәт «Короғлу» дастанында еһтирасла инкар олунур, халглар достлуғу идејасы халгымызын ән нәчиб дүјғусу кими тәрәннүм едилир.

3. ФОЛКЛОРДА ЭМӘЈЭ МУНАСИБӘТИН ИФАДӘСИ

Фолклорун мүхтәлиф жанрларында эмәјә вә эмәкчи инсана јүксәк гижмәт верилир. Эмәк һәјатын, инсан сәадәтинин әсасы һесап едилир. Нағылларда, дастанларда, бајатыларда, аталар сөзләриндә, ләтифәләрдә эмәк һаггында дејилмиш мүдриқ фикирләр, халг һикмәтләри дини тәсәввүрләрин там әксинәдир. Халг мүдриқлијнә көрә дүнја һеч бир кәс тәрәфиндән габагчадан мәгсәдә јүғун шәкилдә јарадылмамышдыр. Инсанларын еһтијачларыны тәмин едән һәјат васитәләри, мадди немәтләр аллаһ тәрәфиндән јох, эмәјин мәһсулу кими мејдана кәлмишдир.

Дини мәфкурә эмәји, зәһмәти инсана аллаһын мүјәнләшдирдији чәза, әбәди мәшәггәт кими тәгдим едир. Дини тәлимләрә көрә, инсан бу дүнјада әбәди сәадәтә говуша билмәз. Онун бу фани дүнјада хошбәхт күзәрән уғрунда мүбаризәси, азадлыға чан атмасы әбәсдир. Фолклор исә бу чәфәнк фикирләри еһтирасла рәдд едир. Аталар сөзләриндә дејилир: «Ахтардығыны зәһмәт гапысында тапарсан», «Битмиш ишдән күл ијси кәләр», «Эмәксий јемәк олмаз», «Зәһмәт чәкмәјән рәһатлығын гәдрини билмәз», «Истәрсән бал, чәрәк — ал әлинә бел, күрәк», «Иш адамын чөвһәридир», «Ишләјән дәмир парылдар», «Котандан јапышан ач галмаз», «Тәнбәллик азар артырар, ишләмәк чаны саф ејләр» вә с.

Мисаллардан көрүндүјү кими, фолклор эмәји бүтүн мадди сәрвәтләрин әсасы һесап едир. Дин исә инсанын тәлејини, сәадәтини аллаһын ирадәси илә бағлајыр, ону һәр чүр тәшәббүсдән, фәалијјәтдән узаглашдырмаға чан атыр. Гур'анда кәстәрилик ки, үстүндә аллаһын нәзәри олан наүмид галмаз, аллаһын нәзәриндән дүшәнә исә әлач јохдур. Динә көрә, кәрәк инсан аллаһын нәзәриндән дүшмәсин. Бу тәлимин әксинә олараг аталар сөзләриндә дејилир: «Сәфаләт зәһмәт адамынын гапысындан бахар, ичәри кирмәз», «Бадам бары илә, адам

киридары илә танынар». Бу фикир бајатыларда даһа образлы шәкилдә дејилмишдир:

Бүлбүлү бағда асын,
Күл-чичәк тутсун јасын.
Зәһмәт чәкән, бағ салан,
Сүрәр бағын сәфасын.

Фолклор эмәјә јалныз мадди рифаһын әсасы кими дејил, һәм дә мәнәви зәнкинликләрин бүнөврәси кими бахыр. Халг јарадычылығында эмәк инсанын мәнәви симасынын формалашмасына тәсир кәстәрән мүһүм амил кими гижмәтләндирилир. Эмәјә бу чүр мунасибәт халг зәкасынын нә гәдәр бөјүк гүдрәтә малик олдуғуну кәстәрир. «Иш адамын чөвһәридир» аталар сөзүнә фикир верәк. Бу халг һикмәти эмәји инсанын маһијјәти һесап едән елми мүддәја чох јахындыр. Бу сәдә халг ифадәсиндә ирәли сүрүлән муһакимәдә илләр боју бөјүк мүтәфәккирләрин ахтардығы, лакин тапа билмәдији бир һикмәт кизләнмишдир. Халг тәрәфиндән чохдан сөјләнмиш бу фикир марксизмин «инсаны эмәк јаратмышдыр» мүддәасына нә гәдәр дә јахындыр!

«Ахтардығыны зәһмәт гапысында тапарсан» кими халг үмумиләшдирмәсиндә эмәк инсанын һәм мадди тәләбатынын, һәм дә мәнәви еһтијачынын өдәнилмәси илә тырылмаз сурәтдә бағлы олан фәалијјәт саһәсидир.

Халгын фикринчә, эмәјә, эмәк адамына јүксәк вә һәм дә һәгиги гижмәти зәһмәткеш инсанлар верә биләр. Эмәклә мәшғул олмајанлар, башгасынын газанчы һесабына јашајан истисмарчы вә түфәјлиләр зәһмәтин гәдрини билмәзләр. Аталар сөзләриндә дејилир: «Зимистан чәкмәјән бүлбүл күлүн гәдрини билмәз», «Ары гәһрин чәкмәјән балын гәдрини билмәз». Халг ше'риндә һәмин фикир белә ифадә олунур:

Јар биләр јар гәдрини,
Тар чалан тар гәдрини.
Чәфа чәкмәјән бүлбүл,
Билмәз баһар гәдрини.

Мисаллардан көрүндүјү кими, эмәјә јүксәк гижмәт верән, инсан һәјатыны онсуз тәсәввүрә белә кәтирә билмәјән эмәкчи халг күтләләри залымлары, истисмарчылары једирмәк, варландырмаг, зијнәтләндирмәк мәгсәдилә сәрф олунан эмәкдән һәмишә наразы олмушлар.

Она көрө дө фолклорда эмәжә икили мүнәсибәт вардыр. Халг башгаларынын эмәжини мәннимсәјәнләрә нифрәт бәсләмишдыр. Бу нифрәт өзүнүн образлы ифадәсини фолклорун мүхтәлиф жанрларында тапмышдыр. Аталар сөзләриндә дејилир: «Ким әкди, ким бечәрди, ким деди — бағ мәннимдир», «Јер бәјин, јурд ханын, ишлә һа чыхсын чанын».

Бу фикир бајатыларда белә ифадә олунмушдыр:

Бу гарлы дағ мәннимдир,
Сол мәнним, сағ мәннимдир.
Ким әкди, ким бечәрди,
Ким деди бағ мәннимдир!

Халг эмәжә лажигинчә гижмәт вермәјән, зәһмәтдән га-
чан, лакин истәһсал олуна мадди нәмәтләрдән даһа
чох пәј көтүрмәжә чалышан ачкөзләри, түфәјлиләри
исләмиш, һәм дө онлара гаршы амансыз мүбаризә
апармышдыр. Зәһмәткеш күгләләр хошбәхт күзәран
үчүн тәкчә зәһмәтин кифәјәт олмадығыны дәрк етмиш
вә анламышлар ки, бунун үчүн һәм дө башгаларынын
боғазына ортаг олан, әмәкчи инсанлары сојуб талајан
залымлары мәнв етмәк лазымдыр. Белә дәрин, мүдри-
к фикирләрә халг бирдән-бирә дејил, узун сүрән тарихи
дөвр әрзиндә кәлиб чыхмышдыр. Аталар сөзләриндә
дејилир: ««Зүлм илә абад олан бир күн кәләр бәрбад
олар», «Сәрв ағачы уча да олса әсли јохдур, будағында
бар олмаз».

Бајатыларда халгын залымлара, кәләкбазлара, фы-
рылдагчыларә нифрәти белә ифадә едилмишдыр:

Булуд кәләр јән верәр,
Дағлары нишан верәр.
Кәләклә дөвраң сүрән,
Мөһнәт иләң чан верәр.

Халгын зәһмәт мејданында бирлик һаггында да гиж-
мәтли фикирләри вардыр. Аталар сөзләриндә дејилир:
«Бирлик һарда, дирилик орда», «Сөз бир олса зәрби кә-
рән сындырар», «Ел тикәни аләм јыха билмәз».

Һәмин фикир халг ше'риндә белә ифадә олунмушдыр:

Јел кәлсин јелә дәјсин,
Мәһ әссин телә дәјсин.
Тәк әлдән нә сәс чыхар?
Әл кәрәк әлә дәјсин.

Шифаһи халг јарадычылығы кәстәрир ки, бабаларымыз эмәји һәм мадди зәнкинликләрин әсасы, һәм дө вәтәнпәрвәрлик, инсанпәрвәрлик, садәлик вә тәвазәкар-
лығы кими мәнвәи кәјфијәтләрин мәнбәји һесаб етмиш-
ләр.

4. ФОЛКЛОРДА АИЛӘ ВӘ МӘИШӘТ МҮНАСИБӘТЛӘРИНИН ТӘРӘННҮМҮ

Азәрбајчан фолклорунда мүрәккәб вә мәртәбәли ич-
тиман мүнәсибәтләр мәчмусу сајылан аилә мүнәсибәт-
ләринә даир чөх гижмәтли, мүдрик фикирләр вардыр ки,
онлар инди дө өз дөјерини сахламагдадыр. Бу чәһәтдән
гадын, онун аиләдә мөвгеји, азад мәнәббәт, аилә хош-
бәхтлији һаггында халгын фикирләри бөјүк мараг доғу-
рур. Аталар сөзүндә дејилир ки, аилә хошбәхтлијин ача-
рыдыр. Бу кәламын ифадә етдији дәрин мәнә ондан
ибарәтдир ки, хошбәхтлијә јол аиләдән башланыр. Кө-
рүндүјү кими аилә хошбәхтлијин өзү дејил, онун ача-
рыдыр. Аилә инсана о заман хошбәхтлик, сәадәт кәти-
рир ки, о, арзу олуна аилә олсун. Бәс аилә хошбәхтли-
јинә нечә наил олмаг мүмкүндүр? Бу мәсәлә илә әлағә-
дар фолклорда бир сыра гижмәтли фикирләр вардыр.

Дини-феодал әхлагынын әксинә фолклорда кәстәри-
лир ки, аилә хошбәхтлији әлағәдар тәрәфләрин истәк-
арзуларындан кәнарда јарана билмәз. Дин гадыны әрин
кәләси һесаб етдији һалда, халг она аиләнин мүстәгил
үзвү, кишинин сирдашы вә һәјат јолдашы кими бахыр.
Фолклору јараданларын гәнаәтинчә, хошбәхт аилә әрлә
арвадын гаршылыгы мәнәббәти әсасында јарана бил-
рән. Аталар сөзүндә дејилир: «Тај тајын тапар, су аха-
рын».

Халга көрә, аилә гурмағын илк шәрти тајын тајыны
тапмасыдыр. Фолклор, дини әхлагынын әксинә олараг га-
дына алыныб сатылан бир әшја кими бахмыр. Гадынын
да севиб-севилмәжә һаггы вар, о да истәдијини ахтарыб
тапмалыдыр. Феодал дүнјасында бу нә гәдәр әлчатмаз,
мүшкүл иш сајылса да, фолклор бу мәсәләжә никбин-
ликлә бахыр вә буну нәинки мүмкүн, һәм дө зәрури һе-
саб едир. Она көрә дө халг аиләнин сабитлијини вә хош-
бәхтлијини евләнән тәрәфләрин бир-бирини нә дәрәчәдә
дујуб анлаја билмәси илә әлағәләндирир.

Ашиг жардан јан дурсун,
Јарын ода јандырсын.
Ҳим ганмајан көзәли
Адам нә чүр гандырсын?

Бу халг ше'риндә нә гәдәр дә инчә бир мәсәләјә то-хунулур! Бајаты аилә гуран севкилиләрин гәлбән бир-би-рини дужуб-анлаја билмәси мәсәләсини ирәли сүрүр. Һәгигәтән дә аилә гуран тәрәфләр бир-бирини «сөзсүз» баша дүшсәләр, дүшүндүкләрини гаршылыгы сурәтдә көздән охуја билсәләр мәнәббәтләр и артыб мәнкәмлә-нәр.

Фолклорда һәмдәм, һәјат јолдашы сечәркән харичи формаја, чисмани көзәллијә һәддиндән артыг алудә ол-мамаг мәсләһәт көрүлүр. Аталар сөзүндә дејилир: «Әсил ал чиркин олсун, бәдәсил көзәл алма».

Халг аиләнин гаршылыгы мәнәббәт әсасында јара-дылмасы фикрини ирәли сүрмәклә бәрабәр, гаршылыг-лы мәнәббәти гидаландыран чәһәтләр и дә нәзәрдән га-чырмыр. Һәгиги мәнәббәт јалныз һиссијјата гапана билмәз, о һәм дә мәнәви дурулуға малик олмалыдыр. Халгын дедикләриндән чыхан мүнһүм нәтичәләрдән бири дә будур ки, инсан мәнәви чәһәтдән нә гәдәр зәнкиндр-сә, онун мәнәббәти дә бир о гәдәр дәриндир. Фолклорда көстәрилдији кими, хошбәхт аилә јаратмаг үчүн аилә гуран тәрәфләр и ајры-ајрылыгыда мәнәви зәнкинлијә малик олмасы кифајәт дејилдир, онлар һәмчинин үмуми инкишаф сәвијјәләринә, хасијјәтләринә, зөвләринә кө-рә бир-биринә јакын олмалыдырлар.

Азәрбајчан фолклорунда гадына мүнәсибәт инсан-пәрвәрликлә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр. Халг һикмә-тинин гадына вердији гијмәт дини-феодал әхлагы илә зиддијәт тәшкил едир. Феодал дүнјасында ән ади һүгү-лардан мәнһүм едилмиш гадын итаәткар бир гул вәзиј-јәтиндә олмушдур. Бунунла әлагәдар тәдгигатчылар арасында Азәрбајчан гадыны һаггында узун мүддәт јан-лыш бир фикир һаким олмушдур. Куја бизим гадынла-рымыз Октјабр ингилабындан әввәлки тарихи дөврләр-дә мубаризә, етираз нә олдуғуну билмәјән, мүти келә вәзијјәтиндә мәхлуглар имиш. Лакин фолклор матери-алынын тәдгиги көстәрир ки, ингилаба гәдәрки Азәрбај-чан гадыны әсарәтдә галса да, күнү аһ-налә илә кеч-сә дә, јери кәләндә кишиләрлә бирликдә ичтимаи әдаләтсизлијә, јерли вә јаделли мүстәбидләрә, зоракы-

лыға, гадын әсарәтинә гаршы мубаризә апаран ичтимаи гүввәнин мүәјјән һиссәсини тәшкил етмишдир.

Фолклорун мүхтәлиф жанрларында гадын аличәнәб, вәфалы, садиг, тәдбирли, ағаллы, мәрд, чәсур бир инсан кими тәсвир олунур. Чәмијјәтин тәдричән инкишафы илә әлагәдар гадынын ичтимаи нүфузу артмыш, онун чәмијјәтдә, аиләдә мөвгәји дәјишмишдир. Бунунла бәра-бәр, феодал дүнјасында гадынын габилијјәт вә бачары-ғы бүтүн саһәләрдә ејни олмамышдыр. Хүсусән ислам дининин һаким идеоложијаја чеврилмәси илә әлагәдар гадын ичтимаи-сијаси мәсәләләр и һәлли саһәсиндәки әввәлки нүфузуну итирмишдир. Исламын Азәрбајчанда дәр ин көк салмадығы бир дөврүн мәнәсулу заман «Дәдә Горгуд» дастанындан мәлүмдур ки, һәлә о заман гадын чәмијјәтдә даһа јүксәк нүфуза малик олго, ичтимаи мә-сәләләр и һәлиндә даһа фәал иштирак едирмиш. Га-дынлағ гочаглыгыда, ох атмагыда, ат чапмагыда, гылынч ојнатмагыда, күләшмәклә һеч дә кишиләрдән керидә гал-мыр. «Дәдә Горгуд» бојларында өвләдә мәнәббәт, әрә сәдагәт, ата-анаја јүксәк етирам, вәтәнә мәнәббәт ән көзәл хүсусијјәтләр сајылыр. Дастанын гәһрәманла-рындан Газан ханын арвады Боју узун Бурла хатун дө-јүш мејданында адлы-санлы гәһрәманлардан кер и гал-мыр. Һәмчинин Банычичәк ох атмагыда, ат сүрмәклә, күләшмәклә чох икидләрә галиб кәлир.

Дастанын «Бајбуранын оғлу Бамсы Бејрәк» бојун-да Банычичәклә Бејрәјин јарышы белә тәсвир олунур: «Икиси дә атландылар, мејдана чыхдылар, ат тәпдиләр, Бејрәјин аты гызын ачыны кечди. Ох атдылар, Бејрәк гызын охуну јарды. Гыз ајдыр: «Мәрә јикит! Мәним атымы кимсә кечдији јох, охуму кимсә јардығы јох. Имди кәл, бәј јикит, сәнинлә күрш туталым — деди. Һа-ман Бејрәк атдан ачди. Гарвашдылар. Ики пәһләван олуб бир-биринә сармашдылар. Бејрәк көтүрәр гызы је-рә урмаг истәр, гыз көтүрәр Бејрәји јерә урмаг истәр»¹.

Ислам дининин һәкчранлығы гадын әсарәтини күч-ләндирди. Һәтта, иш о јерә чатды ки, гадын ишләринин кишиләр, киши ишләринин гадынлар тәрәфиндән көрүл-мәси ајыблы иш сајылмаға башлады. Гадынын фәалиј-јәт саһәси, әсасән, ев ишләри илә мәнәудлашдырылды. Лакин фолклор дини әхлағын гадын ләјагәтини алчал-дан фикирләри илә разылашмыр. Әксинә, фолклорун

¹ «Китаби Дәдә Горгуд» Бакы, 1962, сәһ. 47.

мүхтәлиф жанларында гадын көзәллији ағыллылыг, тәд-бирлилик, чәсурлуг вә горхмазлыгга аһәнкдар шәкилдә бирләшир. Беләликлә, фолклорда гәһрәман гадын образлары жараныр. «Һазарандастан бүлбүлү» нағылында Били-Билгејс ханым, «Нардан гызын нағылы»нда нахырчы гызы Нардан ханым, «Бәнидаш шәһәринин сирри» нағылында вәзирин гызы, «Шәмс-Гәмәр» нағылында Гәмәр ханым вә с. гадын сурәтләри буна мисал ола биләр. Фолклорда өз бәдии ифадәсини тапан һәмин гадын сурәтләри ағлы, фәрасәти, чәсурлуғу вә мәтанәти илә инсаны вәләһ едир.

Фолклорун бир чох жанларында аиләдә гыз ушагларынын дејил, оғлан ушагларынын чохлуғу арзу олу-нур. Әлбәттә, һәмин арзу гадына мәнфи мүнәсибәтдән ирәли кәлмир. Бу, һәр шәјдән әввәл, әмәкчи халгын дө-зүлмәз дәрәчәдә ағыр олан һәјат тәрзи, күзәрәны илә әләгәдар олмушдур. Лакин дини әхлаг һеч бир һүдуд гојмадан гадынын инсани ләјәгәтини алчалтмышдыр. Фолклор исә гадына һөрмәт вә еһтирам ифадә етмиш-дир. Аталар сөзүндә дејилир: «Асланын еркәји, дишиси әлмаз».

Бајатыларда бу фикрин башга чүр ифадәсинә раст кәлирик:

Гаја тәк бузлар көрдүм,
Көјдә улдузлар көрдүм.
Анасына охшајан
Гочаг, мәрд гызлар көрдүм.

«Шаһ Исмајыл» дастанында Әрәбзәнки кими күчлү, гүдрәтли бир пәһләванын гадын тимсалында верилмәси тәсадүфи һал дејилдир. Әрәбзәнки чәсур, горхмаз бир пәһләвандыр. Оун амансызлығы рәһмсизлији илк нә-зәрдә елә тәсир бағышлајыр ки, санки Әрәбзәнки бүтүн һәјата, инсанлыға нифрәт бәсләјир. Әслиндә исә Әрәб-зәнкинин кишиләрә гаршы амансызлығы, үмумијјәтлә, гадын ләјәгәтини алчалдан феодал деспотизминә гар-шы гадынлығын үмуми етираз вә үсјанынын ифадәсидир. Әрәбзәнкинин әзәмәти исә халгын гадына вердији жүксәк гијмәтин тәчәссүмүдүр.

«Короғлу» дастанында Никар ханым вәфалы јар ол-магла бәрабәр, һәм дә, Короғлунун ән јахын көмәкчиси мәсләһәтчисидир. О өз тәдбирлилији, ағыл вә фәрасәти илә Короғлудан мери галмыр.

«Гачаг Нәби» дастанында һәчәр ханымын икидлији

халг тәрәфиндән севилә-севилә тәсвир олу-нур. Халг ел гызларыны һәчәр кими мәрд, мүбариз вә һәм дә сәда-гәтли олмаға чағырыр. Дастанда дејилир.

Күн чыхыбдыр күнортанын јеринә,
Һәчәр ханым галхды атын белинә,
Әшрәфи дүздүррәм онун телинә,
Гој сәнә десинләр еј гачаг Нәби,
Һәчәри өзүндән чох гочаг Нәби!

Бу сөзләр һәчәр ханым һаггында тәсадүфи дејилмә-мишдир. Јухарыдакы мисралар талеләринә кор олуб галмајан, өз азадлыглары уғрунда мүбаризә апаран, феодал дүнјасынын гајдалары илә барышмаг истәмә-јән һәчәрләрә әсил халг мәнәббәтинин ифадәсидир.

Дини әхлагын әксинә олараг фолклор әр сечмәкдә гадына сәрбәстлик верилмәсини тәләб едир. Аталар сөзләриндә дејилир: «Әрлијин өјрән сонра евлән», «Көр-дүн әрин әр дејил, тәркини гылмаг ар дејил».

Көрүндүјү кими, фолклор нәинки гадынын мүти гул вәзијјәтинә гаршы чыхыр, һәтта әр сечмәкдә вә лазым кәләрсә ондан ајрылмаг үчүн гадына сәрбәстлик верил-мәсини тәләб едир.

Феодалларын, руһаниләрин, шаһларын вә султанла-рын истәк-арзуларына ујғунлашдырылан дини-феодал әхлагы вә шәриәт чохарвадлылығы ганунлашдырыр, га-дынын чохарвадлылығы гаршы етираз әләмәти олараг әрдән бошанмасы һалларыны писләјирди. Әмәкчи халг күтләләринин истәк-арзусуну ифадә едән фолклор исә чохарвадлылығы писләјир. Аталар сөзләриндә дејилир: «Ики көз ики көзә бахар, ики көз дөрд көзә бахмаз», «Икиарвадлы ев зибилли олар», «Икиарвадлынын гулаг-лары динчәлмәз, узунгулаг минәнин ајаглары».

Фолклор гадынларын чадра өртмәсини, јашмаг чәк-мәсини писләјир. Фолклор һәмишә гадын көзәллијини вәсф етмиш, онун чадра алтында кизлин галмасына етиразыны билдирмишдир. Аталар сөзләриндә дејилир: «Көзәлә бахмаг көз гајдасыдыр», «Көзәлә бахмаг саваб-дыр», «Чан алан бахышындан бәлли олар».

Ашиганә дастанларда гадын көзәллијинин вәсфинә хүсуси јер верилмишдир. Азәрбајчан фолклорунда га-дынларын азад мәнәббәтинин тәрәннүмү дини-феодал әхлагына гаршы бир иттиһамнамә кими сәсләнир.

Азәрбајчан фолклору өз мәзмуну етибарилә муһафи-зәкар дини-феодал әхлагына гаршы чыхмыш вә әмәкчи инсанлары хошбәхтлик вә көзәллик уғрунда мүбаризәјә сәсләмишдир.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Жириш 3

I фәсил.

Азәрбајчан фолклорунда естетик фикирләр

1. Фолклорда фантастик образларын мејдана кәлмәси	8
2. Фолклорда инсанын үлвиләшдирилмәси	16
3. Фолклор вә фачиәвилик	29
4. Фолклорда кәзәллијин тәчәссүмү	40
5. Фолклорда мәзнәкәвилик	45
6. Фолклорун ичтимаи тәбиәтинә даир	50

II фәсил.

Азәрбајчан фолклорунда әхлаги фикирләр

1. Вәтәнпәрвәрлик мотивләри	61
2. Фолклорда халғлар достлуғунун тәрәннүмү	64
3. Фолклорда әмәјә мүнәсибәтин ифадәси	68
4. Фолклорда аилә вә мәншәт мүнәсибәтләринин тәрәннүмү	71

Алекперов Сафар Устабек оглы
ЭСТЕТИЧЕСКИЕ И ПРАВСТВЕННЫЕ
МЫСЛИ В ФОЛЬКЛОРЕ

(На азербайджанском языке)

Редактору *Вәкил Нәмәјев*. Нәшријат редактору *Вағиф Јусиф*.

Рәссамы *Н. Рәхимов*. Бәдин редактору *В. Сарычалинскаја*.

Техники редактору *Л. Абдуллајева*. Корректору *Х. Гарајева*.

Тығылмаға верилмиш 31/Х-1977-чи ил. Чапа имзаянмыш 7/II-1978-чи ил. Қағыз
форматы 84×108^{1/2}. Қағыз № 1. Физики ч/в. 2,375. Шәрти ч/в. 3,99. Учәт нәшр.
в. 4,1. ФГ 09080. Сифариш № 1289. Тиражы 10 000. Гиҗметги 15 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Девләт Нәшријат, Полиграфја вә
Китаб Тичарәт Ишләри Комитәси.

«Кәчлик» нәшријаты, Бақы, Нүсү Нәмәјев күчәси, 4.

26 Бақы комиссары адына мәтбәә, Бақы, Әли Бајрамөв күчәси, 3.

1
703
~~104~~
950